

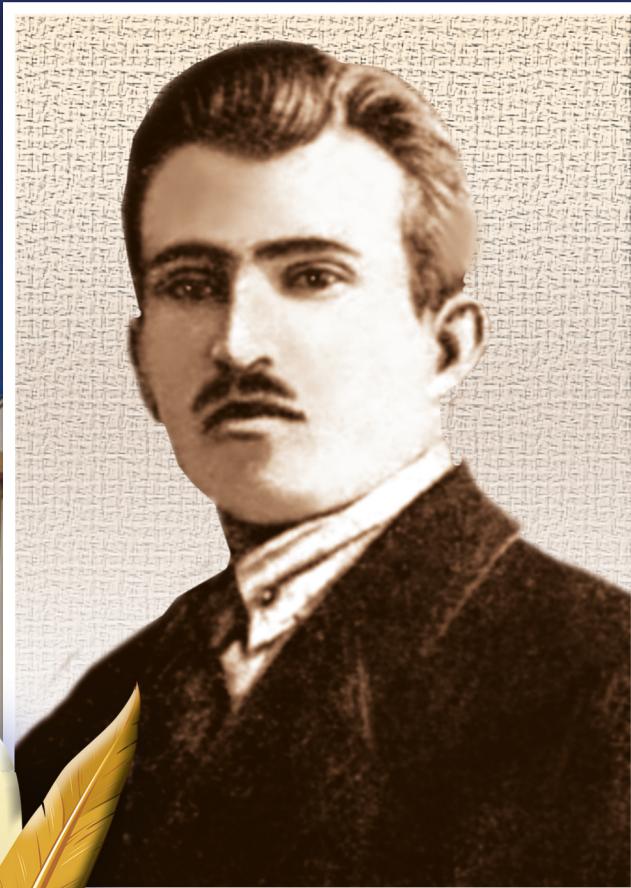
Адабият ҃агъыстан

16+

ISSN 0235-0157

Тангчолпан

ЭКИ АЙДА БИР ЧЫГЪАГЪАН ЧЕБЕР - АДАБИЯТ ВА ЖАМИЯТ-ПОЛИТИКА ЖУРНАЛ

115

с

Алимпаша
Салаватов

5/2016

СЕНТЯБРЬ-ОКТЯБРЬ

“Айгъази” деген спектакльден гёрюнүш.

Айгъази къурдашы Умав булан.

ТАНГЧОЛПАН

Эки айда бир чыгъагъан чебер - адабият ва
жамият - политика журнал

Учредитель
Правительство
Республики Дагестан

1952 йылдан башлап чыгъа

Издаётся с 1952 года

5

2016
сентябрь - октябрь

Государственное
бюджетное учреждение
Республики Дагестан
Редакция республиканских
литературных журналов
“Соколенок” и
“Литературный Дагестан”

Бу номерде:

Алимпаша Салаватовнун 115 йыллыгъына

ДРАМАТУРГИЯ

А. Салаватов. Айгъази (*пьеса*)3

ПОЭЗИЯ

А. Салаватов. Шиърулар.....38

ФОЛЬКЛОР

А.Салаватов жыйгъан халкъ авуз яратыв -
чулукъ асарлары.....45

КРИТИКА ВА БИБЛИОГРАФИЯ

Камиль Султанов. Йигирманчы-отузунчү
йылларда къумукъ адабиятны ойсюв ёлу.
Алимпаша Салаватов.....51

ИЛМУ

А. Абдуллатипов. Алимпаша Салаватов...56

ЭСДЕЛИКЛЕР

М.Адильханов. Алимпашаны агълюсю...61
С.Акъбиев. Замандашлары эсгере эди...63

ГЬАЛИГИ ДРАМАТУРГИЯ

М. Шихавов. Такъа (*давамы*).....67

Баш редактор
Мурад Агъматов
тел. 67-16-31

Жаваплы редактор
Супиянат Мамаева
тел. 67-18-89

Редколлегия:
К. Абуков
А. Абдуллатипов
З. Акавов
С. Алиев
Ш.-Х. Алишева
М. Атабаев
А. Гъажиев
А. Жачаев
Б. Магъамматов
М. Шихавов

Редакцияны адреси:
367025, Магъачкъала,
Данияловны орамы, 55.

Телефонлар:
бухгалтерия - 67-18-75
редакторлар - 67-18-89

ТАНГЧОЛПАН №5
на кумыкском языке
сентябрь - октябрь

Электронный адрес редакции:
litdag@mail.ru

Электронный адрес журнала:
Tangcholpan@mail.ru

Позиция редакции может не совпадать с точкой зрения авторов, которые несут ответственность за достоверность и объективность представленных для публикации материалов. Рукописи не рецензируются и не возвращаются. При перепечатке ссылка на «Тангчолпан» обязательна.

Журнал зарегистрирован Федеральной службой по надзору в сфере связи и массовых коммуникаций.
Регистрационный номер ПИ №ТУ5-0022 от 21 мая 2009 г.

Типография: Издательский дом “Дагестан”
Адрес типографии: 367018, РД, г. Махачкала,
пр-т Насрутдинова, 61

Тангчолпан №5 2016

На кумыкском языке

Выход в свет 11.10. 2016 г.

Тираж 735 экз.

Заказ № 0918 Цена свободная.

Редакция и издатель: Государственное бюджетное учреждение Республики Дагестан. Редакция республиканских литературных журналов “Соколенок” и “Литературный Дагестан”.

Адрес редакции и издателя: 367025 РД, г. Махачкала, ул. Даниялова, 55.

Драматургия

Алимпаша САЛАВАТОВ

АЙГЪАЗИ

4 актлы, 8 пердели пьеса

ОРТАКЪЧЫЛЫКъ ЭТЕГЕНЛЕР:

КъАНБОЛАТ – ярлы сабанчы.

КъАНИТАТ – Къанболатны ағылюсю.

АЙГЪАЗИ – оланы уланы.

БАТАВ – Къанболатлагъа къардаш болагъан, ярлы сабанчылардан бири, тъакъылдан тайышгъан.

УМАВ – Айгъазини къурдашы.

ГЮЛКЪЫЗ – Айгъазини гелешмиши.

ЗУЛАЙХА – Сакинатны анасы.

САКИНАТ – Гюлкъызыны къурдашы.

БАЖИВ

ЖУГЪАЙ

Ярлы сабанчы ағылюлерден къатынлар, къызлар.

ЗУМРУТ

АЙШАТ

ЯКЪУП

КъУРБАН

Байланы, бийлени зулмусундан къачып ағъачлықъларда,

УМАР тавларда яшап, партизанлыкъ (абреклик) этип юрюйген

КъАДИР ярлы сабанчылар.

САЙДУЛ

ШАВХАЛ – хан (*баш феодал*)

ТАВСОЛТАН – бай, Шавхалны ювугъу.

БИЙКЕ – Тавсолтаннын къатыны.

УМАЛАТ – Тавсолтаннын адамы, чанка.

АБДУЛЛА – савдюгерчи бай.

**УМАХАН
КЪАЙЫРХАН
АБДУЛЛА
БАСИР**

Бийлер, байланы уланлары.

МЕСЕДУ – баш къараваш.
СҮЙДУХ – къараваш.
Бийлер, бийкелер, чавуш, нёкерлер, кочаплар, къуллар, къаравашлар, шыртчы.

БИРИНЧИ АКТ

БИРИНЧИ ПЕРДЕ

КЪАНИТАТ.

Айгъазимни бёлелей,
Акъ юзлю, итти гёзлю.
Атгъа мингин атылып,
Пайынг алгъыр къатылып.

Бёлелей, балам, бёлелей,
Айгъазимни бёлелей.
Бёлелей, балам, бёлелей,
Айгъазимни бёлелей.

Телмирип къарайгъан языкъ яш. Не берейим экен? Сютюм де ёкъ, балам сагъа. Биргине-бир савунубуз бар эди, сени насибинге о да къурутду:

Атгъа чыкъсын абуурung
Гюнтувш-гюнбатардан.
Тенгирим сени сакъласын
Яман гёзден, хатардан.
Бёлелей, балам, бёлелей,
Айгъазимни бёлелей.

Сен неге юхламайсан? Гыы, о гёзлеге!

Гъара-гъара, гъарагъа,
Чум къюлсун чарагъа.
Чардай башы бу ананг
Сен яшындан садагъа.

Хадиргүн тувсун сагъа. Гъали барып ананг Тавшан баживионгден сют алып гелирмен сагъа. Мени яшым – атлы яш, шекерли-шербетли яш, гъалива йимик татли яш.

(Жугъай уййге гире)

ЖУГЬАЙ. Насип.

КЪАНИТАТ. Гъоя, жанымны алдынг, хари.

ЖУГЬАЙ. Тынгла чы, бир хабар айтайым сагъа. Бир хан нёкерлери булан

бир элге атлангъан болгъан. Шону гёзюне оyz баласын «ап-агъым» деп ойнатағъан къаргъа гёрюнген.

КЪАНИТАТ. «Къаргъа баласы ап-агъым» деген сёз шондан къалгъан буса ярай?

ЖУГЬАЙ. Болма ярай. Сонг ол, оyzге къаргъалар да балаларын шолай гёреми экен деп сынама сюоп, башгъа бир къаргъаны чакыртгъан. Огъар, тезлик булан, оyzюне арив гёрюнеген бир затны алып гел деп тапшургъан.

КЪАНИТАТ. Ол не затны алып гелген экен?

ЖУГЬАЙ. Айтма къоймайсан чы, къызы. Сонг къаргъа пакырны амалы недир, хан буюргъан сонг, башюсте деп чыгъып гетген.

КЪАНИТАТ. Къан къуюлсун о ханлагъа, нече де рагъмусуз затлар болгъанлар.

ЖУГЬАЙ. Тынгла дагъы, къызы. Хан бир нече гюн къарагъан, къаргъа ёкъ. Ахырда, дёртюнчю гюн къараса, амалсыз къаргъа: «Кёп къыдырдым, кёп изледим, авурунг алайым, ханым, шундан башгъа мени гёзюме арив гёрюнеген затны тапмадым», – деп, тюк де битмеген оyzюню баласын гёрсетген.

КЪАНИТАТ. Сонг, хан не этген экен?

ЖУГЬАЙ. Не этсин? Кюлеп, барыгъыз деп йиберип къойгъан.

КЪАНИТАТ. Тамаша экисин де оылтурмегени?

ЖУГЬАЙ. Не эте, хари, буланы?

КЪАНИТАТ. Олагъа недир, йыбав болса.

ЖУГЬАЙ. О да герти.

КЪАНИТАТ. Къолунгдагъы не?

ЖУГЬАЙ. Сютлюк. Сют тилей чыкъгъан эдим.

КЪАНИТАТ. Къайдагъы затдыр, пакыр, къуррутгъаны бир жума бола тура. Оyzюм де Тавшанлагъа бармагъа деп тура эдим.

ЖУГЬАЙ. Юрю, бирче чыгъайыкъ. Мен де Атавлагъа гирип къарайым.

КЪАНИТАТ. Токъта, сютлюкню алайым. Къарай-къарай, яш юхлап да къалгъан экен.

ЖУГЬАЙ. Эркегинг къайда?

КЪАНИТАТ. Бийге агъачгъа гетген.

ЖУГЬАЙ. Бизинки де, авулдагъылар булан бирче, къадини гъабижайын ташымагъа гетген.

КЪАНИТАТ. Тангны ярыгъы булан, ач къарынына къатгъан мичари гесек хабып гетген языкъ эркек. Ахшам да ювукъ болгъан, гъали де ёкъ.

ЖУГЬАЙ. Чыгъайыкъ, къызы.

КЪАТЫН. Кокан алан, кокан алан!

КЪАНИТАТ. Небизни берип алайыкъ, пакыр, оyzюбюзге ашама да ёкъ.

ЖУГЬАЙ. Оyr якъгъа айлан, анам, оyr авулда байлар-бийлер кёп, четенинг булан алырлар. Чыгъайым, къызы.

(Жугъай гете. Шо вакътиде Батав гире.)

БАТАВ. Элтдилем.

КЪАНИТАТ. Кимни элтдилем? Гьейлер, муну нечик сёйлетейим экен?

(Уйге Якъуп гире.)

ЯКЪУП. Уюгюзге яхшылыкъ!

КЪАНИТАТ. Гелген сагъа да яхшылыкъ. Не хабар? Сен де бизге чыгъя экенсен!

ЯКЪУП. Воллагъ, бир къуллукъ болуп чыкъмагъа тюшдю дагъы.

КЪАНИТАТ. Нечик?

ЯКЪУП. Биз бугюн Къанболат булан бирче ишлей эдик.

КЪАНИТАТ. Сонг, сонг? Бир къыйын сама гелмедиими башыма? Сени юзюнг бузукъ?

ЯКЪУП. Олай иш ёкъ, хари. Шо ярахсыз бийни къырчыны ёкъму?

КЪАНИТАТ. Кимдир ол?

ЯКЪУП. Чанка Умалат.

КЪАНИТАТ. Сонг? Айтып бит, хари!

ЯКЪУП. Биз агъачны юклеп битген эдик. Оыгюзлени екме айланагъанда, шо къырчын гелип, Къанболаттъа бирдагъы тёбени гёрсетип: «Шону да юклө!» – деп тувду. Къанболат, пакъыр, нечакъы да арив сёйледи. Къойманга, сёздөн сёз тувар деп, иш теренге гетди.

КЪАНИТАТ. Сонг, сонг? Огъ, Аллагъ юрегим чыгъып бара турал!

ЯКЪУП. Тутма къарасакъ да – токътатып болмадыкъ. Итни тююп, еринде тийишлisisин берди.

КЪАНИТАТ. Огъ, жаным. Не яхши этген. Оылтюремей къойдуму?

ЯКЪУП. Оылтюрмэ чи оылтюрмэди, тек оылю-санлы этди. Сонг, къарайбыз, бирден бийни адамлары гелип, Къанболатны чырмап тутду. Кёп тилемдик. Сонг Къанболат бизге багъып: «Къанитаттъа айтыгъызы, къанымны къайгъысы Айгъазини уьстюнде къалсын», – деди.

КЪАНИТАТ. Гъай, тенгирим, оызюнг гёресен дагъы! Булагъа барып бир токътавсуз ишле, уьстевюне дагъы да сагъа акъырсын, къычырсын, тюкюрсюн! Озокъда, булагъ хорлукъгъа гиши нечик чыдасын! Гишини къарсалатгъандыр, гъакъылын алгъандыр, ол да тийишлisisин бергендер. Ону чу нече де яхши этген эди, тек шолай къырчынлар булан чырмалмагъан болгъай эди. Энни ону тутуп къойса да, яхши эди.

ЯКЪУП. Дагъы не этип болажакъ эди булар.

КЪАНИТАТ. Инамлыкъ бармы бийлеге, олар нени де этерлер. Олар чы оызлеге текаран къарыв къайтаргъан гишини ёкъ этип къоялар.

ЯКЪУП. Сен гъалекленме, Къанитат, узакъ къалмай чыгъар.

(Якъуп гете.)

КЪАНИТАТ. Юрю, балам, Айгъази... Атанг сагъа васият этген. Сизден сонг мен не этейим? Гючлюлени къапуларына йыгъылайыкъ, ким биле, сагъа сама языгъы чыкъмасмы экен?

БАТАВ. Барыгъызы, гючлюлени къолундагъы гючсюз... чыгъартарсыз!
Гъа-гъа-гъа!

Перде тюше.

ЭКИНЧИ ПЕРДЕ

Тавсолтанны уюо.

1-нчи къараваш. Бийкем тургъан, Аллагъ сакъласын ачуундан.

Бийке. Бу халини о ерин тюзле. О буччагъын тарт. Бар, Сүйдүхнүү чакъыр.

(Къараваш гете, гъазир Сүйдүх гире.)

БИЙКЕ. Бётекелени бирисин бу якъыя алышдыр. Бойлукъланы бириси къайда? Гый, сокъурлар, бир гюн гёзюбюз тиймеген эди, уй-эшик негер ошап къалгъан? Къалгъанлар, сиз гъалиге бизин янгыз къоюп туругъуз! Сен билемисен, мени алдымда айыплы экенингни? Ойкетем сама болмаймысан оюнчакълыгъынга? Бу къапулар не ерdir, билемисен?

СҮЙДУХ. Авурунг алайым, бийкем, англамайман, не буюрасыз?

БИЙКЕ. Сен тюнегион кимни къучагъында эдинг? Сагъа къул-къазакълана арасында къолдан-къолгъа тапарлашма ошагъан учун да, бий-бийкени сыпатына къарама да ошаймы?

СҮЙДУХ. Мен не этейим, бийкем, бийим шолай сюйген сонг. Мен ону къараваш къызы тюгюлменми? Магъа Аллагъ бурай язгъандыр. Мен сююп, къаркъарама кир къонма да къоймас эдим.

БИЙКЕ. Сен гёзяш булан къутулмассан. Сен мени ачуума бир ёлукъунг. Олай кимбилди этермен чи сени, къул аталарынгны да гъызы къалмас. Сонг сен бил, къанчыкъ болмасант, къанчыкъ, сени ойнатагъанлардан да сагъа кёмек болмас. Англаймысан мен айтгъанны? Сонг геч болур. Гъалиге бу сёз бизин арабыздан къыргъа чыкъмасын. Ахырындан сакъ бол, къанчыкъ! Тур, гёрейим бичимингни, къараваш. Бар, къызланы чакъыр.

(Сүйдүх гете.)

Мен олай эрлер булан гъисаплашмагъа да заман табарман. Дагъы оздурса, ачуvgъа-ачув булан да жавап берермен.

(Къызлар геле.)

Артымны тюзлегиз. Муну сюймеймен. Ол уйден бириси явлугъумну гелтиригиз. Сакивню чакъыр. Юхудан сонг бетибизге не къыйын гелип къала, билмеймен? Мен къайсы бийни олжасындан эршимен? Мени олай гъайгев башым бармы, оъзюме къаравашларымны гёнгюн кюлетмеге. Мен чыдаман, мен къойман, къарайыкъ, къанчыкълар, къарайыкъ. Дагъы бир шегин билсем, дюньягъа тавуш саларман. Барын да къувалап, тас этермен къанчыкъланы. Таманыгъыз. Биз гъали барайыкъ.

(Бийке ва къызлар гетелер.)

1-НЧИ КЪАРАВАШ. Бийкебиз бирибизни гъакъындан бир зат эшитген яда гёрген.

2-НЧИ КЪАРАВАШ. Хорланагъан да биз, оылтурюлеген де биз, бизге не яшав, билмеймен!

1-НЧИ КЪАРАВАШ. Гый амалсыз, биз оланы къаравашлары тюгюлбюзмю? Олар бизин асса да, не амалыбыз бар? Сен гъали де яшсан ва янгысан. Сен бу ожакъыны гъалын билмейсен.

2-НЧИ КЪАРАВАШ. Сюйгенин этер, тек магъа къолун чу узатмас.

1-НЧИ КЪАРАВАШ. Текаран гёзюне тийсенг, хошуна гелсенг, сонг сенден пайда ёкъ, языкъ.

(Тавсолтан уйге гире.)

ТАВСОЛТАН. Ашыгъыз болмаймы?
2-НЧИ КЪАРАВАШ. Къарайыкъ, бийим.
ТАВСОЛТАН. Сен къал! Къалгъанлар къараса да таман. Сагъа айтаман, эшиitmеймисен?
2-НЧИ КЪАРАВАШ. Авурунг алайым, бийим, не дейсен?
ТАВСОЛТАН. Гъали имангъа гелирсен, къанчыкъ.
2-НЧИ КЪАРАВАШ. Бир Аллагъны хатири учун, бийим, яш башыма языкъсын.
ТАВСОЛТАН. Языкъсын яш башыма! Сени йимик башланы базарда уьчюсөн бир шайыгъа бере! (*Кюлей.*)
2-НЧИ КЪАРАВАШ. Бир Аллагъ учун бийим! Къурбанынг болайым, бийим, оылтюрме.
ТАВСОЛТАН. Къоркъма, оылмессен, дагыгъа гъакъыллы боларсан. Сен гъали билемисен, мени къаравашым экенингни? Бери гел деймен. Ачувлан-дырма мени. Мен адам ашамайман. Булай къаршылыкъ мен гёрген зат тюгюл, эгер сен мени хошума геле бусанг, о сени учун уллу наисип.

2-НЧИ КЪАРАВАШ. Ялбараман сагъа, илыкъырда, ягымны сындырма. Гъей, мени атам-анам! Гъей яратгъан, сен бизин булай неге наисипсиз этдинг? Къул, къараваш... бу не атлар? Бу не оюнчакъ? Бу не мысгъыллав!

ТАВСОЛТАН. Гы, мен танытайым сагъа не затлар экенни. Сизге тегин опуракъ, тегин сув, тегин аш болажакъмы? Ха... ха... ха!..

(Хапарсыздан Бийке гелип къала.)

БИЙКЕ. Гы, эркек, булаймы?
2-НЧИ КЪАРАВАШ. Къутгъар, бийкем!
ТАВСОЛТАН. Тап шолай! Сени ким чакъырды?
БИЙКЕ. Сени къоччакъылгъынг.
ТАВСОЛТАН. О сени ишинг тюгюл. Сен мени ишиме гиришмесенг, яхши тюгюлмю экен?
БИЙКЕ. Мен бош уйлер сакълама, къурчакъ ойнамагъа гелмегенмен.
ТАВСОЛТАН. Булар мени къулларым, къаравашларым, къатын, англаймысан?
БИЙКЕ. Магъа да ортакъ. Мени атамны уюнде олардан кёп зат ёкъ эди.
ТАВСОЛТАН. Сен онда мундан да уллуларын гёре болгъансандыр. Ону учун да гъали сагъа булар янгы болма тюшмей, къатын.
БИЙКЕ. Сен айлананга къара. Эсингни тас этме. Мен сени тюнегюнгю тюнерингни де тутгъанман.
ТАВСОЛТАН. Къоймаймысан, къатын? Мени кепим шолай сюйдю, шолай да этежекмен. Ону къалдырагъан тувмагъан, не тувмас деп эсиме геле.
БИЙКЕ. Буса бизин гъабас сакълайсыз. Сизге къаравашларыгъыз да та-манлыкъ этмеге герек. Насибинге, сени ожагъынгда булардан кёп зат да чыёкъ.
ТАВСОЛТАН. Кёп лагъылламасанг яхши эди. Къатынлар... сиз де не затларсыз? Сиз небиз деп ойлайсыз? Чюпюрек башлар болмаса – чюпюрек башлар, сиз де ким булан тенг болма къарайсыз? Гы, муна авлия, бажарылмажакъ бош умутлагъа къарай. Сайки, мен муну тюгюл, бу мени алгъан, магъа буйрукълар эте.

БИЙКЕ. Кёп яхшы, баракалла. Сени гючюнг бар дагъы. Сен бий бусанг, мен де бийке экенни унутма.

(*Бийке гете. Умалат геле.*)

УМАЛАТ. Геч яхшы болсун!

ТАВСОЛТАН. Савболугъуз.

УМАЛАТ. Къайтдыкъ, бийим.

ТАВСОЛТАН. Гыы, не бажардыгъыз? Агъачны бары да гелдими?

УМАЛАТ. Арбалар гелди, гесилген агъачдан бираз къалды.

ТАВСОЛТАН. Неге?

УМАЛАТ. Негереклер этген учун да, Къанболатгъа юклетип болмадым.

ТАВСОЛТАН. Ким Къанболатдыр ол?

УМАЛАТ. Явчабар Къанболат.

ТАВСОЛТАН. Не? Явчабар Къанболат? Юклетип болмадым? О не хабардыр? Сен мени вакилим де болуп, айтгъанынгны этдирип болмай, мени абурумну тюшюргенсен чи!

УМАЛАТ. Авурунг алайым, бийим, мен не этейим? Нечакъы да арив де, эрши де айтдым, тынглатып болмадым.

ТАВСОЛТАН. Олай деген не? Сен къурчакъымсан? Себеп не? Магъа ишлейген гоню тюгюлмю?

УМАЛАТ. Дюр чю, дюр эди.

ТАВСОЛТАН. Сонг, дагъы не бажардынг?

УМАЛАТ. Тёбелешдик.

ТАВСОЛТАН. Тёбелешдик? Сонг, сонг, уруп йыкъмадынгмы къуум-сакъны?

УМАЛАТ. Халкъ къоймады. Иш кёп теренлешежек эди.

ТАВСОЛТАН. Нечик, не болду?

УМАЛАТ. Шончакъы толгъан халкъны алдында: «Безгенмен мен бу бийлени оызлерден де, оланы къырчын барчы-гелчилеринден де, арты битмейген зулмуларындан да. Айрокъда, бу бий этеген чи, намусу бар гиши гётереген затлар тюгюл», – деп ярсалып акъыра эди.

ТАВСОЛТАН. Сонг, сонг, шону оылтурмединги! Гъай, кукая болмаса, кукая! Сен мени къайдагъы саякълагъа иришхат этдиригенсен. Уруп башыны келлесин тюшюрүп гелген бусанг! Неден къоркъа эдинг, жавабын сен бермей эдинг чи.

УМАЛАТ. Авурунг алайым, бийим...

ТАВСОЛТАН. Авурунг алайым, авурунг алайым... Гъай къырчын болмасанг, къырчын! Ашгъарам! Не этме такъгъансан бу затланы? Бажармаймысан, чечип ташла, бажарагъанланы табарбыз.

УМАЛАТ. Авурунг алайым, бийим, мени халкъ къойгъан буса, ону гесек-гесек этип салажакъ эдим.

ТАВСОЛТАН. Гесек-гесек этип салажакъ эдим... Япунг да ошап тура. Бар, ону буссагъат чакъыр!

УМАЛАТ. Башюсте!

(*Умалат гете.*)

ТАВСОЛТАН. Сени йимиклер адам оылтурме бажарамы? Булай ишлерде усталыкъ тарыкъ.

1-НЧИ КЪАРАВАШ. Бийим, геч яхшыгъа гелгенлер бар.

ТАВСОЛТАН. Ай, Аллагъ бездирсин буланы. Гирсинлер.

(Къади ва Абдулла геле.)

КЪАДИ. Ассаламу алейкум, геч яхши болсун!..

АБДУЛЛА. Геч яхши болсун, бийибиз!

ТАВСОЛТАН. Ваалейкум салам, савболугъуз!

АБДУЛЛА. Аллагъ савлукъну бийибизге берсин!

ТАВСОЛТАН. Савболугъуз, Магъаммат-къади, Абдулла, сизге къуллугъум болажакъ. Булай чыгъып олтуругъуз.

АБДУЛЛА. Савболсун бийибиз.

КЪАДИ. Савболсун бийибиз. Кепигиз, кююгюз, бийим?

ТАВСОЛТАН. Яхшыбыз. Турабыз итлер булан талашып.

КЪАДИ. Нечик?

АБДУЛЛА. Сизин биревлер чи къарсалатгъанъа ошай?

Тавсолтан. Бир-эки гюнлөр алда Акъавланыкилер биченлигиме оыгюзлерин ийберген эдилер. Буланы гиччиси де агъачлыгъымдан агъач урлап барагъанда, сакълавчу гёрюп, тутуп гелтирген эди. Нечик де, жамиятны тилевюне гёре болгъан заралны бир жума ишлеккеге гечип къойгъан эдим. Бу ерлер мени топуракъларым, булар мени бавларым, агъачлыкъларым, къотанларым, тавларым. Бу ерлерде яшайгъанлар бары да магъя табиъ халкъ. Гъали бир тынгламай къарасынлар, мен танытарман. Тавсолтан бий кимдир! Къарачыгъыз шо саякъ Къанболатгъа. Бугюн, агъачны бираз яхши юклө дегенде, мени адамыма къарышлыкъ этген. Толгъан халкъны арасында: «Бездик сизден де, сизин зулмуларыгъыздан да», – деп гъаплай болгъан ит, къурумсакъ. Ёкъ, дагъы бажарылмас, булар оздуруп баралар!

АБДУЛЛА. Къара чы сен къурумсакъгъа! Не ихтияры бар сени адамынг булан эришмеге?

ТАВСОЛТАН. Аллагъ рагъмат этгир, атам айта болагъан эди: «Ит къуйругъун гесгенге амыракъ бола», – деп, не герти айта болгъан дагъы.

АБДУЛЛА. Булай итлени янгыз бирисини къуйругъун гесген булан зат чыкъса, яхши эди.

КЪАДИ. Эс тапдырма яражакъ.

ТАВСОЛТАН. Мени огъар бичген тузагъым бар. Дагъы сёйлемес.

УМАЛАТ. Гелди, бийим.

(Умалат уййеге гире.)

ТАВСОЛТАН. Савутун алдыгъымсы?

УМАЛАТ. Ону чубукъдан башгъа заты ёкъ эди.

ТАВСОЛТАН. Къой, гирсин!

(Къанболат уййеге гире.)

КЪАНБОЛАТ. Геч яхши болсун, бийим!

ТАВСОЛТАН. Гы, гелдингми?

КЪАНБОЛАТ. Буюргъуз, бийим!

ТАВСОЛТАН. Сен бугюн неге мени адамым айтгъанны этмегенсен?

КЪАНБОЛАТ. Авуунг алайым, бийим, бары халкъ шагъат, ойгузлерим тартар чакъы затны салгъанман. О сизин адамыгъыз дагъы да бир хыйлы затны гөрсете эди. Олар ойзлер айры бир арбагъа юк болажакъ эди. Шоланы салгъан бусам, ойзум тартсам тюгюл дагъы амал ёкъ эди.

ТАВСОЛТАН. Сени магъа ишлек жүнүнг тюгюлмю эди?

КЪАНБОЛАТ. Дюр эди.

АБДУЛЛА. Дагъы неге тынгламайсан, къулум?

КЪАДИ. Олай ярамас, сен чи шайлы ойзденлени баласысан.

ТАВСОЛТАН. Умалатгъа не дей эдинг сен? Бийлени зулмусундан ялкъгъанбыз дейми эдинг?

КЪАНБОЛАТ. Мен, бийим, сизин авзума да алмадым. Сизге къошуп етишдиргенге ошай.

КЪАДИ. Айтмагъандыр, ярамас!

ТАВСОЛТАН. Тюз айтмай, къурумсакъ. Мен танытарман мен ким экенин!

КЪАНБОЛАТ. Гючонг кёп, бийим, ойзунг билежексен. Тек шу ишде мени гюнагъым ёкъ. Сени атынгны тутуп сёйлегеним де ёкъ. Озокъда, магъа толгъан халкъны алдында эрши сёзлер булан адамынг акырыгъанда, огъар мен де чи жавап къайтармай турмагъан бусам ярай.

ТАВСОЛТАН. Ит болмасанг – ит!

КЪАНБОЛАТ. Бийим, бираз эсингни жыйып сёйлесенг ярамасмы экен?

ТАВСОЛТАН. Гыы, не дединг? Бирдагъы айт гъали!

КЪАДИ. Сабур болугъуз, бийим, сабур болугъуз!

ТАВСОЛТАН. Мен танытар эдим сагъа, сени насибинге булар къарши болду.

КЪАДИ. Ярамас, бу гезикге гечигиз, алгъасамакъ шайтандыр дейлер.

АБДУЛЛА. Маслагъат, маслагъат!

ТАВСОЛТАН. Буса, огъар беригиз мени аягъымны.

КЪАНБОЛАТ. Кёп савболугъуз, бийим, мени ички булан ишим болмай.

АБДУЛЛА. Ал, ал, къайырмас. Къадиден уяладыр.

КЪАДИ. Уялма, уялма, бийинг берген сонг, къайтарма арив тюгюл.

КЪАНБОЛАТ. Ойзунг ахтарып къарасанг да, билежек эдинг. Умалат ойзу де – мунағыана, дагъы да халкъ бар эди. Мени бир гюнагъым да ёкъ. Умалат ойзу гюнагъылы эди. Буса, бийим, барыгъыз да савболугъуз! (Иче. Сонг аякъыны ташлай. Юрегин тута, ари-бери лавлай). «Бийге инанма, сувгъа таянма!» деп шулайгъа айтгъан болгъандыр. Амма ички берген болгъансыз дагъы?

ТАВСОЛТАН. Негер тамаша боласан, сагъа шулай тийишли тюгюлмю?

КЪАНБОЛАТ. Тамаша болмагъа, озокъда, тюшмей. Булай осаллыкълар ва чирик ишлер, сизин ата-бабаларыгъыздан берли такъсырланмай гелген касбугъуз.

ТАВСОЛТАН. Ит болмасанг – ит. Сен унугъанмы эдинг мени уллу атalaryм шавхаллар экенин? Сен билмейми эдинг, мен асил ожакъдан экенин? Къардашым шавхал ва мен Дагъыстанны сакълайгъан кюрчюлери тюгюлбюзмю?

КЪАНБОЛАТ. Къайдан гелгенигизни чи билмеймен, тек къан ичип гелген,

къан ичип яшайгъан ва къан ичип гетежек ожакъсыз! Сиз учюгюз де арив табушгъансыз. Дюньяда болмаса да, ахыратда табушмасагъыз языкъ болур эдигиз.

КЪАДИ. Гъай мурдар. Не этесиз муну узакъ сёйлетип?

АБДУЛЛА. Элтип ташламай.

КЪАНБОЛАТ. Кёп арив къыйышасыз бир тепсиде. Гъей Аллагъ, шулармы сени ер юзүнде бизин аманат этген вакиллеринг? Ёкъ, булагъ да къалмас. Балам Айгъази етишер, бир гюн гелер, сиз бугюн негъакъ тёкген къанымны ерде ятдырмас. Гелер бугъай бир заман, бизин къатыв къолланы агы сизин иимик сюлюклени елкесинден чыгъагъан!

ТАВСОЛТАН. Гёрдюгюз чо шо ярахсызы. Мени элим. Мени халкъым, сюйген күйде къоллайман. Айтыхъыз, кимни не иши бар?

КЪАДИ. Сени элингде Аллагъдан сонг, бары да ихтияр сенде.

АБДУЛЛА. Гъеч ким, бийим, гъеч ким!

ТАВСОЛТАН. Сонг, Абдулла, сатыв ишлеринг нечик бара дагы?

АБДУЛЛА. Ишлерибиз яман тюгюл. Тюнегюн Дербентге юз гамиш, къыркъ тюе, бир минг къой гыйдадым. Къаршылыкъ этме къарайгъан бизге де ёлугъа, тек барын да акъча эпге гелтире, акъча! Бийим, мени сизге бирдагы бир тилевюм болажакъ. Магъа бир нече къул-къараваш сатмасагъыз болмай.

ТАВСОЛТАН. О да къыйын затмы? Чакъыр чы къаравашны, Сүйдүхнүү ва уйдеги оъзге къулланы.

АБДУЛЛА. Бийим савболсун!

ТАВСОЛТАН. Сизге не къуллукъгадыр булар?

АБДУЛЛА. Къаравашлар уй къуллукъгъа, къуллар абзаргъа.

ТАВСОЛТАН. Баягты гъав итинг бармы?

АБДУЛЛА. Бар, алышдырма сама сюймеймисен?

ТАВСОЛТАН. Гъали де шолай яхши тутамы?

АБДУЛЛА. Бир де багъасы бармы дагы?

ТАВСОЛТАН. Къарабыз. Муна гелдилер, ушатамысыз, къарагъыз.

АБДУЛЛА. Къайсыны не затгъа гъюнери бар?

ТАВСОЛТАН. Кёп арив тиштайпа. Бу уй къуллукъну къайсын да бажаражакъ. Гёресиз, гёрюр-гёзге де эрши тюгюл. Тек оъзюню бираз къараваш къылкысызлыкълары тайып битмеген. Оъзю чо магъа да янгы тюшген зат эди. Ата-бабаларындан берли къолланып гелген буса да, муун адам этип болмадым. Къарап къолласанг, яман болмаса да ярай. Муун чу (экинчи къаравашгъа) шо итинге алышдырып да къоярбыз. Бу – яхши арбачы, абзар къуллукълагъа оълюомал. Бу къыр къуллукъну къайсын да бажара. Шолай тюгюлмю?.. (*Бий гъарисин бир гёргесте.*)

АБДУЛЛА. Менде языкъ яшамассыз. Мен сизин ашдан языкъ этмен.

СҮЙДҮХ. «Янгурдан – чоргъагъа, отдан – ялынгъа», вай бизин гъалыбызгъа!

2-НЧИ КЪАРАВАШ. Языкъ башым, итлеге сатылагъан да болдукъ.

ТАВСОЛТАН. Умалат, элт буланы.

АБДУЛЛА. Буланы багъалары?

ТАВСОЛТАН. Уъст-уъстюне уъч тюменден этербиз (къуллагъа багъып).

Сиз гъали барып туругъуз.

(Олар гетелер.)

АБДУЛЛА. Кёп тюгюлмю, бийим? Эки тюмен таман, хари!
ТАВСОЛТАН (*Къадиге бағыып*). Маслагъат эт, къади. Эки тюмен ярым таман.

АБДУЛЛА. Шолай этейим, бийим!

ТАВСОЛТАН. Яражакъ.

КЪАДИ. Аллагъ пайдалы этсин экигизге де.

БАТАВ. (*Къырдан*) – Муна, тюзлюкню къапулары! Гъа-гъа-гъай.

ТАВСОЛТАН. Батавну күлкюсю эди бугъай шо?

УМАЛАТ. Дюр эди.

ТАВСОЛТАН. Не деди шо?

УМАЛАТ. «Муна тюзлюкню къапулары» деди.

КЪАДИ. Тамаша гъайгев.

ТАВСОЛТАН. Алып гелигиз! Ол бир-бирде къужурлу сёзлер айтып ии-бере.

АБДУЛЛА. Ону күлкюсю мени хошума геле! (*Ашама, ичме зат геле*).

ТАВСОЛТАН. Сизге муселлес, къади, бирни урсағызы да!

КЪАДИ. Муселлес башгъамы?

ТАВСОЛТАН. Олай деген не?

КЪАДИ. Гъар эсиртеген зат – гъарам.

ТАВСОЛТАН. Бизге ярагъян, сизге де яар. Чагъыр бермейбиз сизге, муселлес.

КЪАДИ. Дагъы бермес бугъайсыз. (*Батав геле*.)

БАТАВ. Арив жыйын. Сюрюгюз дюньяны, агъалар.

ТАВСОЛТАН. Муна – къужурлу гъайгев!

КЪАДИ. Биябур болдукъ.

АБДУЛЛА. Бу да зат экен, ким биле, ким айта.

КЪАДИ. Ожакъ-ожакъда сёйлеп юррюр.

ТАВСОЛТАН. Мени уюмде болгъян затны бирев къыргъя чыгъармас. Сюйсе болсун эки гёзюмню бири, мен огъар хатир этмен. Бу – ожакъны инамлы адамы, буда – элибизни бир гъайгевю.

АБДУЛЛА. Муну чу адам тилеп де сёйлетип болмай. Оъзюне де берейик.

БАТАВ. Оъзюм къуюп ичейим. Сизин къолларыгъызыда къан гёремен. Бу къан тюгюл чю, юзюм сув буса ярай, гъа-гъа-гъай.

АБДУЛЛА. Ким биле, шулай гъайгев.

КЪАДИ. Бугъар жин къакъгъан.

БАТАВ. Янгылысыз, къади, жин къакъмагъян, шавхал къакъгъан.

1-НЧИ КЪАРАВАШ. Бийим, къолунда яш да булан гелген къатын бар. Бийиме къуллугъум бар дей.

ТАВСОЛТАН. Заманымы бу? Ярамай деп къой. Ашлыгъым ёкъ деп йылап геледир. Дюр гъали, булардан башгъа къайгъым ёкъ эди мени.

(*Къолунда яш да булан Къанитат гире*.)

КЪАНИТАТ. Башынг савлукъ, бизге языгъынг чыкъсын.

ТАВСОЛТАН. Сиз кимсиз? Ким ихтияр берген? Не сюесиз?
КЪАНИТАТ. Авурунгну алайым, бийим, амалсыз болуп, оъзюм эдепсизлик этип гелдим. Яшны атасын геч, ол – языкъ, ярлы бир гиши, бизин де гъаран сакълай.

ТАВСОЛТАН. Мен сени эрингни багъып тураманмы?
КЪАНИТАТ. Эртен ишге гетгенли къайтмагъан. Ону булангъылар ону сизин адамыгъыз тутгъан дей. Аллагысен, йиберигиз!

ТАВСОЛТАН. Къанболатмы?
КЪАНИТАТ. Дюр.
ТАВСОЛТАН. Тилин сакъламагъандыр. Тутгъан буса, яхши этген. Мен билмеймен.

КЪАНИТАТ. Ол гъайгев тюгюл, ол осал тюгюл. Сёйлетмесе, ол сёйлемес эди. Гёргенлер бар, бийим, сюйсент сёйлетип къара.

КЪАДИ. Ону, къызым, тутгъанлардан сора. Бийни уьстюне шулай нечик де гирип гелеми?

АБДУЛЛА. Эртенден берли биз шундабыз, гёрмедик.
КЪАНИТАТ. Бу нечик бола. Гъали болгъунча къайда къала. Бир къыйын гелгендир эдим, къаны-заты ёкъ. Ярапим, булар да ялгъан айтармы э肯? Аллагъ, сени яшгъя ва бизге языгъынг чыкъсын!

ТАВСОЛТАН. Айтгъанны англамаймысан? Ёкъ деп айтаман.
БАТАВ. Магъ, эрингни тонаву. Сен гечиқдинг. Биз эливашына жыйылгъанбыйз, гъа-гъа-гъай (огъар Къанболатны бёркюн ташлай).

ТАВСОЛТАН. Не инжите булар? Умалат, чыгъарып йибер.
КЪАНИТАТ. Тонаву! Эливашы?! Огъ, Аллагъ, оъзюнг гёресен бу зулмуну!
Энни мен не этейим, балам Айгъази? Энни бизге не яхши? Ёкъ, гёзьяшдан зат чыкъмас. Чыгъя буса, булар тёкдюрген гёзьяшлар гъалиге ерли буланы агъыздырып да элтер эди. Ол бир гишилиз улан эди. Ону иши чола тюшгендир. Ёкъ буса, ол бу душманланы жыйынын тозмай, тузакъгъа тюшмес эди. Къатынгъа яхши эркекден артыкъ ёлдаш боламы? Гъалиден сонг биз бу дюнъяда не гюн гёрежекбиз, балам Айгъази? (*Бичакъны сууруп, Тавсолтангъа чаба.*)
Ай, мальун, ичеклерингни тёкмей бу уйден чыгъаманмы?

КЪАДИ. Тутугъуз, негер къарайсыз?
ТАВСОЛТАН. Къайыр зат, къанчыкъ. Эрингден сен кёп де къолай чыкъдынг.

АБДУЛЛА. Чанчмай сама къойдуму, бийим?
КЪАНИТАТ. Къурсагъыгъыз ярылгъырлар, чанчгъан болгъай эдим, къыйынмы эди?

КЪАДИ. Чыгъарып йиберигиз дагъы, бугъар гёре болма тарыкъ тюгюл, къолунда яши, гечип къой, бийим!

ТАВСОЛТАН. Сени де, яшынгны да эрингни артындан йибермеге чи къыйын тюгюл эди. Аявлу къонакъларымны гюрометинден къояман. Сен къатынгишисен, гъапур-чупуру булан, мени юртумдан къувалап, ёюгъуз!
Къайда жагъаннемге суюсе де барып яшасын. Артын гёрмей къайтмагъыз!

КЪАНИТАТ. Гъей тенгирим, Аллагъ, оълчевю ёкъ, тенги ёкъ бу зулмулагъа оъзюнг этгин дуванны!

Перде тюоие.

ЭКИНЧИ АКТ

УЧЧИОНЧЮ ПЕРДЕ

Артда – уллу тавлар. Ол тавланы башында Айгъази ва Умав гъав этелер. Агъачлыкъ. Шаршар. Тюрлю къушланы сарнайгъан тавушлары. Арив эртен чакъ. Биринчи актдан сонг 20 йыл гетген.

АЙГЪАЗИ. Гъей, къурдашым, Умав, гёресен, бизин касбуну кавлусун! Бизин аяқълар нечакъы макъталса да кёпмю? Бары да тюзлокге, Анжи денгизге оьктем къарайгъан тавланы башында болгъан сонг, бизин къоллар бичимде неге болмасын! Бу болат башлы окъланы, бу къаттылыкъдан сирешген жаялардан, къайда сюйсек, шонда багъып учурабыз. Бу савутлар биз урагъанны гесе. Гъона – гюн, муна – биз. Къара чы, тёбен якъ – бары бавлар, къалын агъачлыкълар, къутургъан Къойсув, къавгъалы шаршарлар, тынып-тынып тамагъан, сюзюк сув булакъ башлар, гём-гёк денгиз, дамгъасыз ачыкъ кёк – барысы да бу арив барлыкъыны, эркин гезейген бизин къутлайлар. Тюгюлмю? Огъ, мени языкъ атам, гёз алдымга гелип гете.

УМАВ. Атагъызын хабарын мен де кёп эшитгенмен.

АЙГЪАЗИ. Олай нече-нечелер. Гъабас сююнебиз, къурдашым Умав. Бу тавлардан, бу бавлардан, топуракълардан, арив чакъдан бизге не геле? Оланы пайдасын бай-бийлер, къадилер гёрелер. Оъзден де – къул, къул да – къул. Гёресен, тюзюн айтсам, бу ерлерде гъав этмеге де ихтиярыбыз ёкъ. Оъзюбоз гъаясызылыкъдан юрийбоз.

УМАВ. Абангны мен де эпсиз кёп сюемен.

АЙГЪАЗИ. Ол атамны бир де унутмай. Абам магъа тамаша хабарлар айта. Ол мени бешигимни, гёзьяшлар тёге туруп, чайкъай болгъан. Гъар сют берегенде, тойгъунча йылай болгъан. Шо къызбай Тавсолтан, атамны ув берип оълтургенине къанмай, языкъ анамны да, есир этип, оъзюн тувуп оъсген элинден бу якълагъа къувалагъан. Янгыз мени атама тюгюл, нече-нече пакъырмисгинлек ол ва башгъа бай-бийлер береген азапланы анам магъа айта бола. Гъай аман, бир эргиши болгъай эдим деп тарлыгъып йибере.

УМАВ. Гъай, бизге де бир онг тюшер бугъай!

АЙГЪАЗИ. Биз де олагъа оъзлени танытарбыз. Умав, гёремисен о арекдеги бийик тавланы? Онда атамны Якъуп, Къурбан, Къагъарлав деген къоччакъ къурдашлары яшынгъан дейлер. Олар Тавсолтанны ва башгъа бай-бийлени, шавхалланы зулмуларына къаршы чыкъгъан эркеклер.

УМАВ. Къоччакълар чы бар олар! Мен ургъан гъавубузну жыйышдырайым.

(Умав гете. Айгъази янгыз къала.)

АЙГЪАЗИ. Хайыр чы ёкъ эди, олагъа барып къошуласа. Олар бизге де геле болгъанлар, тек атабыздан сонг гесилип къалгъан э肯лер. Огъ, аявлу анам, сени ойлайман, сени шо рагъмусуз бийлер дагыы да къыйнажакълар. Ёгъесе, мен олагъа тезокъ къошуларажакъ эдим. Гъисап тюгюл, мен ол душманлагъа чул бермен. Онг тюшсе, ала-пелекет салмай къойман.

(Умав геле.)

УМАВ. Ай сени, къурдашым, Айгъази, къойсана сен ойну. Ой деген зат ойлашгъан учун битеген зат тюгюл. Чарнайгъан бу саричалар да, гёресен, бизин алгъышлайлар. Тек мунда чинк де тарыкълар ёкъ. Олар да гелмей чи къалмас бугъай?

АЙГЪАЗИ. Олар ялгъангъа уйренмегенлер. Узакъ къалмай Сакинатны да гелешмесек болмай деп тураман. Къарайман, сизин агъ тавушларыгъыз да кёп эшилиген болуп тура.

УМАВ. Гъона, къыртавукъ! (*Умав къолу булан гёрсете, экиси де окълар уралар.*)

АЙГЪАЗИ. Ма, буса барып ал.

УМАВ. Огъ, сени уыонг йыгъылмагъыр. Багъ, бу гезик магъя не болду?

АЙГЪАЗИ. Гёз тийген.

УМАВ. Кимни гёзю?

АЙГЪАЗИ. Озынгню. Къоуп тур, сонг жыярбыз. (*Йырлайгъан къызланы авазы геле.*) Къайда барса да, Гюлкъызланы тавушу!

УМАВ. Воллагь, дюр! Гел, яшнайыкъ!

(*Йырлай туруп къызлар сагынагъа чыгъалар.*)

БАЖИВ. Аллагь гюнагъя язмасын, бу ерлерде хыйлы сарынлар эшитирдик.

САКИНAT. Озынбюз де эшитирдик.

БАЖИВ. Нечик эди, къызы, баягъы Айгъазинг айтгъан сарын.

ГЮЛКЪЫЗ.

Ат миндим айман тюзде.

Атым чайдым денгизде.

Ай буулутгъа гиргенде,

Айланырман мен сизге.

БАЖИВ. О гезик сагъа Умав нечик айтгъан эди, къызы Сакинат?

САКИНAT.

Агъач да агъач, таш да таш,

Темир чыгъар къайнашып.

Улан суюсенг, мени суй,

Гъакъылынга ойлашып.

БАЖИВ (*Гюлкъызгъа гёз къысып*). Умавну сарынлары мени хошума гелмей.

ГЮЛКЪЫЗ. Неге?

БАЖИВ. «Агъач да агъач, таш да таш». Бу айтмаса, билмейбизми агъач да агъач, таш да таш болагъанны?

САКИНAT. Воллагь яхшы, арив айтасан, къызы.

ГЮЛКЪЫЗ. Ондан сонг кёп макътанчыкъ сарын, хари.

САКИНAT. Нечик буса да, сени Айгъазингден яман тюгюл, сарыны да, оъзю де. Аллагь къойса, гелешмишини ёлдашына, жан айырмас ювугъуна, айтагъанына! Токъта, мен чи айтарман огъар.

ГЮЛКЪЫЗ. Магъа не дайсен, къызы? Огъар айтгъан затгъа сени бурнунг неге саллана?

САКИНАТ. Олай деген не? Сени Айгъазинге бир сёз айтса, яражакъмы эди?

ГЮЛКЪЫЗ. Айгъазимни къой, Айгъази башгъа!

УМАВ (*таш атмагъа сюеген Айгъазини токътатып*). Токъта гъали, артына къарайыкъ.

САКИНАТ. Сени Айгъазинг де тюгюл кёп арив улан, къой гъали.

ГЮЛКЪЫЗ. Айгъазиме тенг гелеген улан чы, хари, бу дюньяда ёкъ эди.

БАЖИВ (*сүв себе, акъчалыкъны тюшюре, о янчыла*). Гелеген балагъны алдында турсун.

ГЮЛКЪЫЗ. Къайырмас, къызы, сувда савут янчылар.

САКИНАТ. Бугюн сизге не болгъан, къызы?

БАЖИВ. Масхараны да билмей, не къыйын гелген экен сагъа да, эрнинг-бурнунгну чююроп?

САКИНАТ. Сен не эте эдинг, гиши айтса ярамажакъ къайдагъы тарыкъсыз затланы сёйлеп?

ГЮЛКЪЫЗ. Сени ачувландырмагъа, сагъа масхара этмеге ярамаймы? Сен аз этгемисен, сен аз мысгъыллагъанмысан Айгъазини?

САКИНАТ. О чу о эди, акъчалыгъымны янчдыгъыз, гъали уйге нечик барайым, не айтайым, къызы?

БАЖИВ. О чу уллу къайды тюгюл эди. Олай кёп толкъунлар гетгендер бизин башыбыздан. Аягъым ташгъа сюрюнүп, къолумдан тюшүп гетди дерсен. Инанмаса, масхара этемен деп мен тартып тюшюрдюм дермен, не затдыр бу да. Булар къайда къалдылар, тамаша бар, о якъларда гъав этип турмай буса. Гелигиз, къызлар, къычырып сарын айтайыкъ, тавушларыбызын эшитип сама гелирлер.

(*Къычырып, хор булан сарын айталарап. Узакъдан гъай-гъуй тавушлар эши-тиле.*)

АЙГЪАЗИ. Умав, бу не сеслер, бу не халкъ?

УМАВ. Шавхал тюгюлмю?

АЙГЪАЗИ. Воллагъ, Шавхал. Олар да – ону бийлери, нёкерлери, халкъы. Гъы, гъали не яхшы эди?

УМАВ. Не яхшы эди?

АЙГЪАЗИ. Экибизге де бирер яхшы атлар, кёп эркин тизив окълар, ону йимик ойзге гъазирлигибиз. Сонг бирден шоланы ёлун къыркъмагъа ва ерли-еринде башларын сойралтып къоймагъа.

УМАВ. Нече де яхшы болажакъ эди. Гъали биз бу тюпдегилеге не этейик?

АЙГЪАЗИ. Къюоп турайыкъ, не этер экенлер? (*Яшыналар.*)

САКИНАТ. Ол не тавушлар эди?

ГЮЛКЪЫЗ. Воллагъ, къызы, къайда барса да – Айгъазилер.

САКИНАТ. Ёлдашы да баргъа ошай, гелигиз, яшынайыкъ (*яшыналар*).

(*Шыртчы геле.*)

ШЫРТЧЫ. Мунда токътайыкъ, тпр, тпр. Шавхалым, мунда гелигиз, мунда!

(*Шавхал ва башгъалары гелелер.*)

ШАВХАЛ. Тюз бир жума гъав этип, йыбанып къайтарбыз.
УМАХАН БИЙ. Уйде не бар бизге. Эркин эт, ички, къуллукъулар – жа-
нынг не сюе. Шавхалым, оъзге тарыкъ-герек де – бары да бар.
ШЫРТЧЫ. Кюлкюню еси де мунда. Мени къашгъа атым гъали де тал-
магъян.
ШАВХАЛ (*акъчалыкъланы гёрюп*). Бу не акъчалыкълардыр?
УМАХАН БИЙ. Шулармы? Мунда биревлер баргъа ошай...
ШАВХАЛ. Къарагъыз...
ШЫРТЧЫ. Мен де барайым, Шавхалым?
ШАВХАЛ. Бар, сен де бар!
ШЫРТЧЫ. Алдымдан тай, таптажакъ, ну-у! Шавхалым, геле туралар.
УМАХАН БИЙ. Гы, чыгъыгъыз, чыгъыгъыз! (*Чыгъалар*).
КЪАЙЫРХАН БИЙ. Багъыйлы яш затлар.
ШАВХАЛ. Бу юртну къызлары болур булар?
НЁКЕР. Тутайыкъмы, Шавхалым?
УМАВ (*яшынгъан ерден гёрюп*). Ураман, Айгъази!
АЙГЪАЗИ. Сабур, артына къарайыкъ.
ШАВХАЛ. Арив жанлар.
УМАХАН БИЙ. Къоркъмагъыз, къызлар!
КЪАЙЫРХАН БИЙ. Бизин танымаймысыз?
ШАВХАЛ. Мен чи Шавхалыгъызман.
ШЫРТЧЫ. Мен буса муун гъакъыл къазаныман.
ШАВХАЛ. Яхши багъыйлы мараллар. Магъа шону тутугъуз (*Гюлкъызыны*
гёрсете), олар да сизге ярап чы?
УМАХАН БИЙ. Амалыбыз не? «Ёлдан тапгъан ёлдашгъа» деп айтыв чу
бар, буса да сайлавну сагъа къоймасакъ, амалыбыз ёкъ.
БАЖИВ. Уллу Шавхал, айтылгъан бийлер. Тилейбиз, къююгъуз бизин!
ГЮЛКЪЫЗ. Ёкъму экен бир намуслу гиши?
САКИНАТ. Бары да Шавхалгъа аш къуллукъулар.
ШАВХАЛ. Буланы тутмаймысыз?

(*Батав геле.*)

БАТАВ. Ёлугъуз тюзелген, Шавхал. Гъа-гъа-гъай.
ШАВХАЛ (*Айгъази ташлагъан маралны гёрюп*). Бу не зат, бу ким?
БАТАВ. Марал, Шавхал, марал. Гъа-гъа-гъай.
АЙГЪАЗИ. Ол биз эдик, Шавхал.
УМАВ. Марал тарыкъ буса, алыгъыз, Шавхал!
ГЮЛКЪЫЗ. Айгъазим!
САКИНАТ. Умав!
БАЖИВ. Аллагы еттирди сизин.
УМАХАН БИЙ (*маралны терген*). Не танг тийген.
КЪАЙЫРХАН БИЙ. Гөзлевчюлөгө ошайлар.
ШАВХАЛ. Бизин булан элтейик. Сиз негер къарайысыз, неге тутмаймысыз
буланы?
АЙГЪАЗИ. Ёлавчу ёлда яхши, Шавхал!
ШАВХАЛ. Мен эшитеген о не тавушлардыр?
БАТАВ. Оъз гелешмишин якълайгъан батыр Айгъазини тавушу. Гъа-гъай-
гъай.

АЙГАЗИ. Бу буйрукъну ери тюгюл, эрликни ери!
ШАВХАЛ. Мени ёлумну кыркъагъан, буйругъумну токъатма къарайгъан
о ким темтекдир?
АЙГАЗИ. Шавхал, ёлавчу ёлда яхши!
КЪАЙЫРХАН БИЙ. Не оьктем гъаплайгъан итлердир булар.
ШАВХАЛ. Не этесиз буланы гъаплатып, тутугъуз гъали!
УМАХАН БИЙ. Юрюгюз!
АЙГАЗИ. Башыгъызын сакълагъыз. Ёлавчу ёлда яхши, Шавхал!
НЁКЕР. Маслагъат, гъейлер, маслагъат.
КЪАЙЫРХАН БИЙ. Ярамас, Шавхал, ярамас! Авзундан сариси таймагъан
яшлагъа гёре болмагъа ярамас.
АЙГАЗИ. Бизге башгъа тюгюл.
НЁКЕР. Яман къайыр затлагъа ошай.
УМАХАН БИЙ. Илыкъдырмагъай эдилер.
НЁКЕР. Булар сонг да сени элингде, сени къолунгда чы.
УМАХАН БИЙ. Гелтирерсен, сиогенингни этерсен.
БАТАВ (*Бирден ортагъа чыгъып*). Сизге гъали маслагъат онглу, маслагъат.
Гъа-гъа-гъай.
АЙГАЗИ (*Умавгъа*). Гёзлегенинге басарсан.
УМАВ. Яхши.
КЪАЙЫРХАН БИЙ. Маслагъат, Шавхал, маслагъат!
УМАХАН БИЙ. Ярамас, гъейлер, ярамас! Гертиден де, Шавхалым, бы-
рынгъылар «Ёлавчу ёлда яхши» деген.
ШАВХАЛ. Къоюгъуз буса. Таныма сама таныймысыз къурумсакъланы?
НЁКЕР. Таныйбыз, Явчабар Къанболатны уланы Айгъази, тарыкъ буса,
табарбыз.
ШАВХАЛ. Сонг къарапбыз, юрюгюз! Гъай къурумсакълар болмаса, къу-
румсакълар, мен сизге сонг танытарман!
БАТАВ. Бажарсагъыз. Гъа-гъа-гъай.
АЙГАЗИ. Артда кюлеген озар дей.

Перде тюше.

ДЁРТЮНЧЮ ПЕРДЕ

(Гюлкъызынды уюю, гече.)

ГЮЛКЪЫЗ.

Булутлу гюн, чыкълы гюн,
Къой гийирир къоллагъа.
Нече де гёзюм къарай
Сен гелеген ёллагъа.

(Зулайха геле.)

ЗУЛАЙХА. Сен не этесен, къызым?

ГЮЛКЪЫЗ. Не этейим, абам?

ЗУЛАЙХА. Бу гече булкъабыз бар чы, уйнню онгар. Ма, юнню ал, къара.
Сакинатлар, Зумуратлар къайдалар?

ГЮЛКЪЫЗ. Барына да айтгъанман, гъали гелирлер, абам.

ЗУЛАЙХА. Бар, къызыым Гюлкъызы, уйден таракъланы ал. Англап болмайман, яш къуру янгызлыкъын сюе, гюн сайын ирий, бугъяр да не къалгъан?

(Сакинат геле.)

САКИНАТ. Уьюгюзге яхшылыкъ, абам!

ЗУЛАЙХА. Гелген сагъа да яхшылыкъ, гел, къызыым, гел! Къайда къалдыгъызы, гъали уланлар гелме башлар. Бир затыгъыз гъазир тюгюл, булай боламы къызлар? Бизин авулну къызларына уланланы кюлетмегиз!

САКИНАТ. Къайдагъы зат, абам, бу гече юнгюзню барын да тютюп битдирербиз.

ЗУЛАЙХА. Озокъда, битмесе амал да бармы?

САКИНАТ. Юн кимницидир?

ЗУЛАЙХА. Халисатланыны. Эки кийизни олагъа, бирисин бизге этежекге алгъянман.

САКИНАТ. Гюлкъызгъа къояжакъымысан? Абам магъа да бир кийиз алгъан, гёргенмисен?

ЗУЛАЙХА. Гёрдюм, эсен къоллагъын, къызыым. Гюлкъызгъа къоймай, дагъы кимге къояйым, мени дагъы кимим бар?

САКИНАТ. Гюлкъызы къайда?

ЗУЛАЙХА. Таракъланы гелтирме гетди.

САКИНАТ. Буса, мен де барып къарайым.

(Сакинат гете.)

ЗУЛАЙХА. Гюлкъызыны гъалын бу билсе ярай эди.

(Гюлкъызы ва Сакинат таракъланы да алтын гелелер.)

САКИНАТ. Бу магъа.

ГЮЛКЪЫЗ. Дагъы къайгъынг ёкъ сени де.

(Зумуррут, Айшат, Бажив геле.)

ЗУМУРУТ. Уьюгюзге яхшылыкъ!

САКИНАТ. Гелген сагъа да яхшылыкъ. Гъуя, къайдасыз сиз?

АЙШАТ. Гъа-гъай, булагъа.

БАЖИВ. Сиз не этесиз?

ЗУЛАЙХА. Геч къалдыгъызы, къызлар.

БАЖИВ. Гелме чи гелдик, дагъы.

ГЮЛКЪЫЗ. Сизге къарай къалдыкъ.

ЗУМУРУТ. Дюр, къарайсыз.

АЙШАТ. Гъали де гъазирленмегенсиз. Сиз къарайгъанланы чы биз биле эдик.

БАЖИВ. Юнгюз тез тютюлгенни сюе бусанг, ариги уйиге бар чы, абам.

ЗУЛАЙХА. Барайым, къызлар, барайым.

(Зулайха гете.)

ЗУМУРУТ. Бар чы, Бажив, тебингни алып гел чи, къомузу да булан Маржанат да гелсин.

БАЖИВ. Къутулмай эдим.

АЙШАТ. Сени уынг ювукъ. Бар, бар! (Теберип чыгъарып йиберелер.)

САКИНАТ. Гелигиз, къызлар, Баживнү къарсалатайкълар.

ЗУМУРУТ. Кёп къуймурлана, хари.

САКИНАТ. Гыы, къызлар, о лакъырланы къоюгъуз. Къайда, ким не ерде олтуражакъны белгилеп къояйыкъ чы.

ЗУМУРУТ. Мен Гюлкъызы булан.

(Бажив геле.)

БАЖИВ. Гелигиз, къызлар, уланлар гелгинче бир бийип алайыкъ.

ЗУМУРУТ. Гюлкъызы досу Айгъази йимик бийийими. (Бийий.)

АЙШАТ. Сакинатны досу Умав йимик бийийими?

(Зулаиха геле. Гюлкъызы да къошуулуп, бийийлер.)

ЗУЛАЙХА. Гый, гъаясызлар, буза бусагъыз, биз де гелейик, не этесиз? Вув, Баживге. Бузавланы арасында буту сынгъан танадай, бугъар да къарачыгъыз.

БАЖИВ. Мен не этейим, магъа тынглаймы булар, етген биревнү етишген къызлары?

ЗУЛАЙХА. Астагъыз, къызлар, астагъыз.

(Зулаиха гете.)

АЙШАТ. Гюлкъызы, Жаминатлар къайдадыр?

ГЮЛКЪЫЗ. Не билейим, хари, буланы? Эртенден берли юз керен баргъанман, къызы, гелмейлер.

САКИНАТ. Уланкъардашларыбыз йибермей дейлер.

ЗУМУРУТ. Къалмасын алай, халкъдан артыкъ ери бар эди буланы.

ГЮЛКЪЫЗ. Дагъы, къызы, байланы къызлары бизин йимиклени сан этип туралы?

САКИНАТ. Къайырмас, къызы, дагъы биз де бармасбыз.

ЗУМУРУТ. Негер тарыкъ затлар эди булар да.

АЙШАТ. Гюлкъызы, сагъа не болгъан, къызы?

САКИНАТ. Оъзю булкъа эте, оъзю пашман.

АЙШАТ. О негер ошай, гъей?

ЗУМУРУТ. Кюстюнме, къызы, язда этербиз тоюнгну.

БАЖИВ. Гюлкъызы, уланлар гелсе, ашамагъа ненг бар олагъа?

ГЮЛКЪЫЗ. Юзюм.

БАЖИВ. Мен гъармутлар гелтирейим.

САКИНАТ. Бизде алма бар, мен де алма гелтирейим.

(Къызлар гетелер.)

ЗУМУРУТ. Гел, къызы Айшат, олар гелгинче такъмакълар айтайыкъ (йырлай):

Арбаны оърчеси,
Оърчеси, ялкъыны.
Бетингни гёрме къоймай
Лепекенгни салкъыны.

ГЮЛКЪЫЗ. Гъяя, булагъа! Мен де айтайым чы, къызы:

Ат миндим айман тюзде,
Атым чомдум денгизде,
Ай буутгъа гиргенде,
Айланырман мен сизге.
(Сакинат булан бирче Бажив геле.)

БАЖИВ (Олагъа,) Гел, къызы Сакинат, биз де айтайыкъ.

Ат миндим аргъумагъын,
Сен, досум, къайгъырмагъын.
Мен гелермен, гетсем де.
Къойман сени не этсем де.

САКИНАТ.
Исбайы боламан деп,
Ишымларын баягъан.
Ерге гирены уланлар
Сюйген досун къоягъан.

(Зулайха геле.)

ЗУЛАЙХА. Къызлар, тез болугъуз, уланлар геле.

(Зулайха гете.)

ГЮЛКЪЫЗ. Арив олтур дагъы къызы, Сакинат.

САКИНАТ. Оълме, гёрюнежексен. Гъяя, воллагъ къызы, Гюлкъыз, Айгъазинг геле.

ГЮЛКЪЫЗ. Ёлдашы ёкъму?

САКИНАТ. Олсуз боламы? Эшей-хошайлар йимик.

АЙШАТ. Гюлкъыз, бирараз шат тур, хари. Сен олай бусанг, мунда ким геле?

ГЮЛКЪЫЗ. Арив олтуругъуз, къызлар.

(Айгъази за Умав геле.)

АЙГЪАЗИ. Гючге берекет, къызлар!

УМАВ. Олтуругъуз, олтуругъуз, къызлар! Къыйналгъаныгъызын Аллагъ зувапгъа язын.

АЙГЪАЗИ. Я, Умав, къызланы чинк де арив ерине гелген экенбиз.

УМАВ. Къайдагъы арив ерни сен билесен чи дагъы.

БАЖИВ. Ийислеп юрюйсюз деп турман.

АЙГЪАЗИ. Касбубуз.

УМАВ. Неге къарайбыз, ерлерибизни табып олтурайыкъ.

АЙГЪАЗИ. Мен шунда олтуруп къалайым. (*Олтуралар. Ерлешивню гъакъында арагъа сёз тюшье.*) Рази тюгюл бусагъыз, ерлени алышдырайыкъ.

УМАВ. Сен де лакъыр сёйлединг, воллагъ, алышдырмас эдик.

БАЖИВ. Вув, наисип! Гёрюп де битгинче, сююп де къалгъан экенсиз.

УМАВ. Сакинат, бу не сёйлей? Булар чы бир зат да билмей экен. Завх бизде. Аллагысен, юрегинг булан къаарсан. Мен башладым, къурдашым, Айгъази. Гыйт, досум, Сакинат!

САКИНАТ. Жанынг сав болсун!

АЙГЪАЗИ. Биз къарап турайыкъмы дагыы, Гюлкъызы?

САКИНАТ. Назланагъан заманы, мени йимик гъайгев тюгюл.

АЙГЪАЗИ. Шолаймы экен? Болгъай эди.

АЙШАТ. «Къоркъын къой бёриуден ойтмес» дейлер.

АЙГЪАЗИ. Воллагъ, герти. Гыйт, досум, Гюлкъызы!

ГЮЛКЪЫЗ. Жанынг женнетде болсун.

АЙГЪАЗИ. Кёп сав болгъун.

УМАВ. Айгъази, гъеч бу жура гёзелни гёргенмисен? Бизин иш гетди?

АЙГЪАЗИ. Гюлкъызыны тенги бу дюньяда бар да бармы дагыы!

ГЮЛКЪЫЗ. Мысгылласагъызы да, хорламагъызы.

УМАВ. Къара, бурну салланды. Шудур излейгенинг гъали, Айгъазингни де алып, чыгъып гетермен. Буса не дейим, кёп эрши затсан.

АЙГЪАЗИ. А яш, Умав, масхарагъа да айтма чы олай затланы.

БАЖИВ. Харип, гёрюшмеген бусагъызы, ярамажакъ болгъансызы.

САКИНАТ. Оыл, оыл, къысыр, гюллеп.

ГЮЛКЪЫЗ. Гъуя, къызы, Сакинат, бу Баживге неге къарышып къалгъансан?

БАЖИВ. Аллагъ къаныкъай эди огъар.

АЙГЪАЗИ. Негъакъ къаныгъасызы, Бажив йимик биригиз де къуймур тюгюлсюз. Юрегинге авур алма, огъар масхара этемен.

ГЮЛКЪЫЗ. Герти затгъа неге хатирим къала!

УМАВ. Гыы, Сакинат, къоччакъ, гетебиз?

САКИНАТ. Менден иш бузулуп турамы?

АЙГЪАЗИ. Гюлкъызы, олар гете де тура, биз де гетип къалайыкъ.

АЙШАТ. Кёп сёзүонде турагъан затлар да дюр, яхшы ёлгъа барыгъызы.

УМАВ (*Сакинатга алма булан ура*). Магъ!

ГЮЛКЪЫЗ. Гъуя, бу не эте, хари?!

АЙШАТ. Жанынг гетдими?

АЙГЪАЗИ. Мен Гюлкъызыгъа урмагъа да, ташламагъа да къызгъанаман. Ал чы, досум, алманы.

ЗУМУРУТ. Гъуя, уллу иш гъейлер булар!

УМАВ. Ал чы, Айгъази, къомузунгну, айт чы бир-экини (*Айгъази къомузун ала.*)

Анай десем айданда,

Атлар чабар майданда.

Белинг къысымгъа сыйяр,

Бетинг арив айдан да.

САКИНАТ. Гъуя, жавап къайтар, хари, Гюлкъызы!

ГЮЛКЪЫЗ.

Элде игит Айгъазим,
Башында къуш кекелли.
Болман сени унуптуп,
Меникисен, мекенли.

АЙГЪАЗИ.

Минг душманым бар буса,
Гелмей бир де гъайыма.
Дюнъялар ульешинсе,
Сени алыман пайыма.

ГЮЛКЪЫЗ.

Ойлап-ойлап йиберсем,
Не де геле оюма,
От тюшген этегиме,
Къабунажакъ боюма.

(Къырдан иырлайгъян авазлар геле.)

Гъяя, къызы Сакинат, Аллагъ ургъур Агъматлар гелелер.

АЙГЪАЗИ. Олар кимдир?

САКИНАТ. Бар бир ярахсызлар.

УМАВ. О баягъы байланы яшлары ёкъму?

ГЮЛКЪЫЗ. Къарапгъыр, къонагъы да бар.

АЙГЪАЗИ. О не къонакъ?

ГЮЛКЪЫЗ. Огъ, уюу йыгъылмасын буланы, не багъыйсыз заманда гелелер.

(Агъмат ва Басир геле.)

АГЬМАТ. Ассаламуалейкум, ёрукъ!

УМАВ. Ваалейкумсалам, гелигиз!

БАСИР. Я, Агъмат, мунда чы къайдагъы гъапур-чупурлар жыйылгъан экен!

БАЖИВ. Къалмагъыз алай, кимге тарыкъ эдигиз сиз?

АГЬМАТ. Сизге.

САКИНАТ. Къызардашларын йиберме оыктемлик этген булагъа да къара.

ЗУМУРУТ. Буланы чы, къызы, тавукълагъа ем увдурмагъа ёлгъа салар эдик.

ГЮЛКЪЫЗ. Ким чакъырып гелгесиз? Уялма да уялмай гелелер.

САКИНАТ. Бизин булан чы йыбанмаслар.

БАСИР. О бизин ишибиз.

УМАВ. Сан этмейген ерге мен чи бармас эдим.

АГЬМАТ. Басир, бери гел чи! (Басир Агъматгъа ювукълаша.)

САКИНАТ *(Умавгъа)*. Чыкъмагъыз дагъы.

ГЮЛКЪЫЗ *(Айгъазиге)*. Гетмегиз дагъы.

БАЖИВ. Не этесиз, къызлар, сиз? Адатны ёлун этмесе яраймы?

АЙШАТ. Булай затлардан сёз болуп гете.

БАСИР. Бизин геч этмегиз, чыгъыгъыз!

АЙГЪАЗИ. Сиз чи сан этмейсиз буланы.
АГЬМАТ. О сизин ишигиз тюгюл.
БАСИР. Гъя-гъя, бичимлеригизни гёрсетигиз.
УМАВ. Гюч базармы бу?
АЙГЪАЗИ. Гючю етген озар, биз чыкъмайбыз.
БАСИР. Не дединг?
АЙГЪАЗИ. Биз чыкъмайбыз.
АГЬМАТ. Къарайыкъ.
АЙГЪАЗИ. Къарайыкъ. (Айгъази Басирни тёшюндөн тутуп.) Сен кимлерденсен? Сагъа айтаман, сен кимлерденсен?
БАСИР. Чанка Умалатны уланыман.
АЙГЪАЗИ. Атангны атын дурус айтмадынг бугъай? Къырчын Умалатны уланыман десенг! Шу халкъыны шагъатлыгъы да булан, сен магъа сёз бермеге герексен: «Явчабар Къанболатны уланы Айгъази, сен саялыш мени ва ёлдашларымны, булкъада къаршы болуп гечди» деп, баргъандокъ атанга айтажакъгъа. Сагъа айтаман!
БАСИР. Яхшы, айтарман.
АЙГЪАЗИ. Эшитдигизми, халкъ, эшитдигизми, къызлар? Сизин шагъатлыгъыгъыз булан булар чыгъып гете туралар. Булар чыгъар, биз баштайыкъ.

Перде тюше.

УЧЮНЧЮ АКТ

АЛТЫНЧЫ ПЕРДЕ

(Айгъазини уюю. Айгъази янгыз. Умав геле.)

УМАВ. Ассаламуалейкум, Айгъази.
АЙГЪАЗИ. Ваалейкумассалам, гел, ювугъум, Умав. Не арив гелдинг, гъали гелип тюшген атамны баягъы къачакъ къонакълары да бар. Олтурайыкъ, ашайыкъ, бирче ёлгъа салайыкъ.
УМАВ. Мен кёп алгъасав хабар алышп гелгенмен.
АЙГЪАЗИ. Не болгъан, яхшылыкъмы?
УМАВ. Абанг къайда?
АЙГЪАЗИ. Хоншулагъа гетип тура. Майгъа баягъы терини алышдырмагъа.
УМАВ. Къонакъларынг?
АЙГЪАЗИ. Къырда, гёк отда ятып туралар.
УМАВ. Бу гече Шавхал гелинимни элтдирген, къызбай Тавсолтан да Бавтогъайдан ойтежек.
АЙГЪАЗИ. Буса бу гече, таза Аллагъ берген гече экен. Гъали биз, Умав, нечик этейик экен?
УМАВ. Мен тез уйге гирип чыгъайым, сен де ойлашып гъазир бол, сен сюйгенни этербиз.

(Умав гете.)

АЙГЪАЗИ. Не яман чырмавлу тюшдю бу ишлер... «Артын ойлагъан игит болмас» дегенлер. Къоркъачлыкъ – о гъамангъа бет къаралыкъ, ойлюм ондан кёп яхшы (*ойлаша*).

(Къанитат геле.)

КЪАНИТАТ. Неге кюстюнесен, балам?

АЙГЪАЗИ.

Кукай Шавхал гелинингни элтдирген,
Бизге хорлукъ жыйыны бар, тою бар,
Тавсолтан бий бу тойгъа деп юрюген,
Устьюм таптап гетмеге деп ою бар,
Гелип тюшген бу аявлу къонакълар.
Къюоп гетсем, булар да айып этежек.
Бу чалдырыш болуп тюшген ишлеге
Кюстюнмей де, айт чы, абам, не этежек?

КЪАНИТАТ.

Кукай душман сонг да сагъа ёлугъур,
Арив десенг, ондан да арив табулур.
Аталардан къалгъан сагъа къонакълар,
Оланы бир башлап ёлгъа салсаны.
Къангалы къапуланы чорт гесип.
Бай-бийлени сайламына урунуп,
Онглу ерден асав атлар алсаны.

АЙГЪАЗИ. Булар уручулар тюгюл. Бай-бийлени дазусуз зулмуларына баш гётерип, тав-ташгъа барып сыйынгъан къоччакъ уланлар, булагъа кёмек – ярлы халкъгъа кёмек. Шону учун да булагъа мен оымрюомде бурай ишни этмеген бусам да, халкъныкин чыгъарып алгъянлардан чыгъарып алыш бережекмен. Тавсолтан янгыз мени атамны оылтургенлиги учун мени душманым болуп къалмай, атам йимик нечесе ярлы сабанчы уланланы бир гюнагъызыз оылтурген, оылтургенинден къайры, малын-мюлкүн талағъан, къанын ичген, адамлыгъын хорлагъан. Ярлыланы душманы Шавхал буса, бурай бийлени инг уллусу. Устьевионе, о къызбай бир гюнагъызыз гелешмишимни де гюч буран элтдирген. Тавсолтан да буран биригип, магъя хорлукъ тоюн этелер. Бу гече мен бураны уясына сув къуюп бажарсам! Йыланны авзундан бакъаны яда, башгъа тюгюл, бёрюню авзундан къозуну къутгъаргъан йимик, булардан бары халкъны да къутгъаргъан болажакъман. (*Къанитат геле.*)

АЙГЪАЗИ.

Азиз анам, разилик бер баланга,
Учь де ишни бажарайым бу гече.
Алайым мен ярлы халкъны ачуун.
Ябушайым, оылтургүнче, оылгүнче.
Мен башларман къонакъланы кютмеге,
Сонг етишип, къойман бийни оытмеге.
Арты буран гелинингни алышман,
Сонг мен Шавхал ожакъгъа от салышман.

КЪАНИТАТ.

Ёл-ёл, балам, ёлунг болсун барагъан,
Хорлукъ гёрсюн сагъа хорлукъ ёрагъан,
Къарт анангны бар буса бир насиби,

Абдырамас-адашмассан, озарсан,
Берген сютюм гылал болгъанны сюйсенг,
Болмагъандай ожакъларын тозарсан.

АЙГЪАЗИ. Мен гетдим!

Къанитат. Яхшы ёл, балам. Тенгирим, сагъа аманат биргине-бир балам. Бир зат болса, сонг магъя не яхшы? Ёкъ, болгъаны болур, бола буса эрек болсун. Болмай буса, боралай сёнсюн мени балам. Къачан да ол бай-бий сав чакъы бизин йимиклеге яшав ёкъ зат. Гёз алдында языкъ атасы. Итлер, итлер ув берип оылтюрдюлер, ув ичирдилер! Дагъы не этсин языкъ яш, гелешмишин шо къызбайлагъа да къюоп, тенглилерини арасына берк гийип чыкъмасыны? Къайырмас, Аллагъ язгъанны гёрербиз. Мен не этемен? Къонакъларым да ачдыр. (*Аши гъазирлей.*)

(*Къонакълар гирелер.*)

ЯКЪУП. Къанитат танылмасдай азгъан.

КЪУРБАН. Эрин де, эки де эркъардашын да ёкъ этдилер, оъзюн ув-талкын этдилер.

КЪАНИТАТ. Биз гёрген не къалды пакъыр, эрке улан. Анамны эркъардашыны уланы Батавну тёбелетдирип сакъат этип къоймадымылар? (*Олағъа аши сала.*) Къыйынлар гёре-гёре къавшалдыкъ. Чыкъ тийген кагъызлардай тавшалдыкъ.

КЪУРБАН. Айгъазини атасына ошап гелегенлигин тергедигизми?

ЯКЪУП. Мен де шону айтма тура эдим.

КЪАНИТАТ. Буса, сен эрке уландан алда бир зат хапма турасандыр.

КЪУРБАН. Олай айта бугъай къатынлар.

ЯКЪУП. Буса муна, хапма да хапдым. (*Ашама баштай.*)

КЪАНИТАТ. «Геч гелген къонакъ янындан ашар» дегенлей болуп къалды сизге де.

КЪУРБАН. Батав бармы, хари?

КЪАНИТАТ. Бар, пакъыр, онда-мунда шо баягъылай юрюп, къайда да ятып, къайда да чыгъып гетип айлана, языкъ. Тек гишиге заралы ёкъ.

ЯКЪУП. Бир күйде турмай бугъай.

КЪАНИТАТ. Бир-бирде биразгъа гъакъылы гелегендей бола, сонг гъазиринде баягъы.

КЪУРБАН. Ал чы, Якъуп, къартыкъыны, сувутмайыкъ бозаны.

ЯКЪУП. Айгъази оъмюрлю болсун!

КЪАНИТАТ. Савболугъуз сиз де, ишымларыгъызын берсегиз, тазалап берир эдим.

КЪУРБАН. Савбол, не этесиз, дагъы да батажакъ.

ЯКЪУП. Ямучулагъа да гъабас къыйналдынг, гелининг гелгенде оълмесек, къатнарбыз, огъар тазалатарбыз.

КЪАНИТАТ. Аллагъ буюрса, тек бу гъалигиси чи къолдан чыкъды.

КЪУРБАН. Нечик?

ЯКЪУП. Биз къутлагъанда чы айтмадыгъыз!

КЪАНИТАТ. Биз де гъали эшитип турабыз. Гъали гелип Айгъазини ювугъу айтып гетген? «Бу гече Шавхал гелешмишингни элтген. Тавсолтан къызбай да Бавтогъайдан оътежек», – деп. Языкъ яш яллап айлана.

ЯКЪУП. Багъ, болмас!
КЪУРБАН. Айгъази къайда?
ЯКЪУП. Онда сама гетмедиими экен?
КЪАНИТАТ. Олтуругъуз, сав болугъуз, не этесиз? Гъали гележек, сизин
къуллукътъга гетип тура.
ЯКЪУП. Аллагыисен болсун, Къанитат, бизге неге билдирмединиз. Биз
ону онда йибермес эдик.
КЪУРБАН. Айгъази гелип битгей эди.
КЪАНИТАТ. Алгъасамагъыз, гечикмей гелир.

(Къанитат гете.)

ЯКЪУП. Къарачыгъыз сиз гъали, бу яшгъа тюшген бу уч уллу намусгъя!
КЪУРБАН. Бир де къойма ярамас! Ол бизин якъларда айтылгъан кёп жагъ,
кёп гъакъыллы ва уста гёзлевчю бир улан. Ону бары да халкъ да бек сюе.
ЯКЪУП. Ол оъзю де олайланы юзюсюне таман, игит улан. Буса да, ону
янгызы йиберип болмасбыз.
КЪУРБАН. Ёлдашланы да элтип, тез алдын къыркъма герекбиз.
ЯКЪУП. Муна – бийлени намусу! Муна оланы гүонерлери! Айрокъда,
Айгъазиге салагъан хорлукълары аз тюгюл эди, уьстевюне, яшны гелешми-
шин де элтдирмеселер.

(Къанитат геле.)

КЪАНИТАТ. Абзарда бир такъур-тукъурлар эшиatile. Тынгладым, сёйле-
дим, жавап да ёкъ.
ЯКЪУП. Же, Къурбан, чыкъ чы, сакъ айланып къара чы!
КЪУРБАН. Душманны сакъчылары болмагъай эди.

*(Къурбан чыгъа, шыплыкъ, къырда Къурбанны сёйленегени эшиatile.
Бирев бар, тек жавап бермей).*

КЪАНИТАТ. Гъейлер, уруп къоймагъыз, ол бизин Батав болмагъа ярай.

(Къурбан ва Батав геле.)

КЪУРБАН. Батав, уюнг йыгъылмагъыр, жавап бермеймисен, биз чи сагъа
уруп къойма аздан-аз къалдыкъ!
ЯКЪУП. Айгъазиге намусну уьстюне намус тюшежек эди.
БАТАВ. Къачакълыкъ – къыйын зат. Гъа-гъа-гъай.
КЪАНИТАТ. Бу пакъыр ол хабарны эшитип гелгендир. Бизин гъакъы-
быздан текаран бир зат эшитсе, чабып геле.
КЪУРБАН. Къара чы сен, юрги авруп да бажара.
БАТАВ. Къызбай къызыл чарыкълағъа! Гъа-гъа-гъай!
ЯКЪУП. Гёремисен, ону бир-бир затланы англайгъанын!
КЪАНИТАТ. Англай хари. Батав, ашама олтур!

(Айгъази ва Умав гелелер.)

УМАВ. Огъ, не тизив атлардыр дагъы... ери, ертурманы булан.
АЙГЪАЗИ. Бажарылды.

КЪУРБАН. Нечедир?
АЙГЪАЗИ. Воллагъ, биз дёртню де этип йибердик, иш олай чыкъды, бизге де тарыкълы болур йимик.

ЯКЪУП. Биз де сиз гетген сонг тюгюл эшитмедин. Бу не хабар, Умав?

УМАВ. Магъя да бавтогъайлыш къонагъым айтгъан эди.

АЙГЪАЗИ. Ай сени, олар чы гысап тюгюл затлар эди.

КЪУРБАН. Кимлени атларыдыр?

АЙГЪАЗИ. Салагъ бийни, Магъмут бийни атлары.

ЯКЪУП. Лап ерлерин тапгъансыз, яшлар.

УМАВ. Къоябызмы дагъы. Халкъникилени алгъанлардан, Айгъази де айтгъанлай, биз де чыгъарып алдыкъ.

ЯКЪУП. Дёртюбюз де тувра мундан бизин ёлдашланы янына баарбыз, ондан таба тувра ёлгъа чыгъып, Тавсолтаны алдын къыркъарбыз. Сонг, Шавхалны тоюна етишмеге тарыкъбыз.

БАТАВ. Шавхал?

(Батав гете.)

АЙГЪАЗИ. Къойсагъыз, сизин авара этмеге сюймей эдик, шоланы эбинден озыюбюз де гелсек ярай эди.

ЯКЪУП. Ёкъ, бурай яхши. Алдынлыкъыны, сен бар туруп, бирев де алмас, къанынгъи аларсан, тек биз сагъя кёмек гысапда гелмеге сюебиз. Бу – бизин борчубуз.

КЪУРБАН. Биз бурай бир ишге къаршы болгъан сонг, оытюп гетмеге болажакълардан тюгюлбюз.

ЯКЪУП. Яш бусанг да, сен билмеге герексен, бийлеге сизин йимиң, къоччакъ уланланы артына тюшүп этилежек чапгъын, бизин ярабызгъа балгъам болгъандай болажакъ.

АЙГЪАЗИ. Мени сизин алдыгъызгъа чыкъма гъакъым да ёкъ, буса да, бу гече, къутургъан юрегимни озыюм басылтмагъа сюемен. Ярлы, янгыз уланларда эрлик болагъанлыгъын шол къызбайлагъа дагъы да исбат этмеге сюемен.

ЯКЪУП. Огъар гишини сёзю болмас. Алчыгъыз къартыкъларыгъызы! (Къомузну алып.) Къайсыгъызы чертесиз?

АЙГЪАЗИ. Умав.

УМАВ. Мени къой чу, озынг айтып къара чы!

КЪУРБАН. Алчыгъыз, бир-бир къартыкъыны дагъы да!

АЙГЪАЗИ. Агъавларым савболсунлар!

ЯКЪУП. Савбол! Инибиз! Гъали сен бизге бир-экини де айтсанг, арты булан къартыкъларыбызны да гётепил, ёлгъа тюшсек яхши.

АЙГЪАЗИ.

Къойман оытме мени уьстюмден кукайны

Шавхалына халкъдан жыйгъан мал булан.

Мал орнуна башы барыр савгъатгъа,

Сюеклерин сюйретермен сал булан.

Гелинигиз чыгъартарман, алыман,

Кюр Шавхалгъа тегин турмас гъал булан,

Шюкюр, мени къолум къайтгъан гъав булан.

ЯКЪУП. Ай, савбол! Алыгъыз къартыкъларыгъызы да. Савболугъуз, инилерим! (Ичелер.) Гъали буса ёлгъа тюшнейик. Савболугъуз, Къанитат!

КЪАНИТАТ. Ёлугъуз ёл болсун! Тенгирим, сагъя аманат!

Перде тюшө.

ДЁРТЮНЧЮ АКТ

ЕТТИНЧИ ПЕРДЕ

(Къачакъланы къонушу.)

КЪАГЬАРЛАВ *(Уянып)*. Аллагъ, Аллагъ, белим!

УМАР. *(Уянып.)* Не эте, яранг чанчамы?

КЪАГЬАРЛАВ. Яман чанчып йиберди. О не авазлардыр?

УМАР. Къарайым.

(Умар чыгъа, Сайдул геле.)

САЙДУЛ. Ассаламуалейкум, Къагъарлав агъав! Кепинг-кюонг, яранг нечиқдир?

КЪАГЬАРЛАВ. Ваалейкумассалам, гел иним, гел. Юртда не хабар? Бизнекилдерден къаршы болғыданы болдуму?

САЙДУЛ. Яхшылыкъ. Сагъа янты хабарларым да бар.

КЪАГЬАРЛАВ. Гъа, балам Сайдул, нечик чыкъдынг?

САЙДУЛ. Дагъы чыдап болмай чыкъдым.

КЪАГЬАРЛАВ. Нечик?

САЙДУЛ. Тавсолтан бийге 25-30 йыллар ялчылыкъ этип, бир гесек ер сюрген эдим. Жуманы кёбюн бийге, къалгъан заманда оyz пайымда къуллукъ этип, гъаран бир 25 putt ашлыкъ алгъан эдим. Ондан урлукъ есине, секетге, оғъар-буғъар чыгъа туруп, тюпде матағым – малым къалмагъан эди. Энни, къайдан сюйсендеге тап, сагъа 40 путлар болғындыр деп, 20 путну алмағына сюелер.

КЪАГЬАРЛАВ. Бийлерде иман болмас.

КЪАДИР. Аллагъакъына, не рагымусуз халкъ дагъы.

САЙДУЛ. Сонг, не герек этип, дувангъа бермеге айланым, ондан пайда чыкъмады.

КЪАГЬАРЛАВ. Дуван да оланыки. Къадилер де, оланы къюоп, пакъырлагъя якъ болажакъ тюгюллөр.

УМАР. Воллагъ, герти, магъа этгенде йимик.

САЙДУЛ. Сонг, шу яшны да алыш, сизин ягъыгъызгъа гелдим.

КЪАГЬАРЛАВ. Нече де яхши этгенсен, иним.

УМАР. Аллагъакъына, герти.

КЪАДИР. Гъей, о кимдир?

ЯКЪУП. Бизбиз.

КЪАГЬАРЛАВ. Якъупланы тавушу бугъай.

(Якъуп ва Къурбан геле.)

ЯКЪУП. Ассаламуалейкум, тамаза.

КЪАГЬАРЛАВ. Ваалейкумассалам, аман къайтдыгъызмы?

КЪУРБАН. Къайтдыкъ, воллагъ.

АЙГЪАЗИ. Кепигиз, тамаза?

КЪАГЬАРЛАВ. Бу кимни тавушудур? Яхшыман, иним.

ЯКЪУП. Айгъази.

КЪАГЬАРЛАВ. Бих, иним, машалла. Сен чи залим болуп къалгъансан!
АЙГЪАЗИ. Ярагъыз къолайгъа къайтма къарамаймы?

КЪАГЬАРЛАВ. Къолайман, балам, бу гече хах бола башладым. Анагъыз нечиkdir, яхшымы?

АЙГЪАЗИ. Яхшыбыз, аманбыз гъалиге чи.

КЪУРБАН. Бу да къурдаши – Умав, бу чу – Батав, пакъыр.

КЪАГЬАРЛАВ. Кёп яхшы, кёп яхшы. Аман болугъуз, я Аллагъ! Якъуп, иним, ишигиз нечик болду? Бажарылдымы?

ЯКЪУП. Бажарылмаса къоямы бу уланлар. Гирип, бай-бийни къувуруп, ярайгъан атлар алып бердилер. Тек биз эрши хабаргъа къарышлашып къалдыкъ.

КЪАГЬАРЛАВ. Нечик?

ЯКЪУП. Биз де атлар тарыкълы болуп барып тюшгенбиз, Шавхал, гелинибизни къачыргъан, къызбай Тавсолтан да ойтежек экен деген хабарлар етишиди.

КЪАГЬАРЛАВ. Болмас!

ЯКЪУП. Биз де Айгъазини къоймай, тилеп, мундан таба ёлдашланы да алып барайыкъ деп гелген заманыбыз.

КЪАГЬАРЛАВ. Бийлер, шавхаллар нени де этерлер. Тек оланы эсине тюшмесин. Бармагъа герек. Гъай аман сени я, мен кёмеклешип болмажакъман дагъы.

АЙГЪАЗИ. Ай сени, агъав, о чу гысап тюгюл зат. Оланы чы мен оъзюм де эбинден гележек эдим. Тек Якъуп агъав къоймады дагъы.

КЪАГЬАРЛАВ. Шавхалгъа, Тавсолтангъа чапмагъа бизге тюшюп турамы?
Сайдуллагъа этген заты да таман.

УМАВ. Воллагъ, нече де багъыйсызлыкъ.

АЙГЪАЗИ. Нечик?

САЙДУЛ. Воллагъ, мен Тавсолтан бийден къачып чыкъгъан эдим.

АЙГЪАЗИ. Нечик, неге?

САЙДУЛ. Бир нече гюн бола эди, ол бизин юртну къувуруп, уьстюн тиоп этип айланагъаны.

АЙГЪАЗИ. Сонг, сонг?

САЙДУЛ. Сонг, мени бермеге затым ёкъ эди. Башымны алып къачып чыкъдым. Тавсолтан оъзю буса ясакълары да булан ёлгъа чыкъгъан. Гъали чи ону ясакълары бу арагъа етишмеге заман да боладыр. Оъзю де бу гече Шавхалгъа савгъат алып баражакъ дейлер.

АЙГЪАЗИ. Къайсы ёлдан гелир экен?

САЙДУЛ. Шу ёлдан.

АЙГЪАЗИ. Буса, агъав, магъа ихтияр бер, мен борчумну этейим. Арив къарышлашдыкъ. Ол мени уьстюмню таптагъынча, мен ону таптайым.

КЪАГЬАРЛАВ. Къарагъыз, балам Якъуп, сиз де къуршагъыз, вёре, сакъ болугъуз! Олар янгыз юрюмеслер, сакъ болурлар, вёре, атлары тизив болагъандыр. Онгун табып айланыгъыз! Тез, тюпгэ, Шавхалдагъы гелингэ де биревлени йиберейик. Ол да сиз етишежекни билсин, оъзюне бир къыйын этип къоймасын.

САЙДУЛ. Ону сиз билежексиз, Умав, оъзюнг булан бир нече ёлдашланы, шоланы ичинде Батавну да алып, Шавхалгъа етишип, ичине гирмеге къаарсан. Биз тез етишежекбиз, гелингэ англатып, тюпде гъазирлик гөрме къара!

УМАВ. Кёп яхши болур. Шолай этербиз.

КЪАГЬАРЛАВ. Къадир, сен баарсан!

КЪАДИР. Яхши.

УМАВ. Геле туралар.

КЪАГЬАРЛАВ. Гыагъыз яшлар, онгарылыгъыз. Айгъази балам, сакъ болма герек. Олар янгыз юрюмежеклер. Оланы атлары, ерлери, савутлары тизив болагъандыр. Онгун-солун ойлашмагъа герек. Гы, Аллагъ сагъа кёмек этсин. Мен мунда болажакъман.

(Кериван етише.)

АЙГЪАЗИ. Токътатыгъыз!

КИРЕЧИ. Неге?

АЙГЪАЗИ. Не алыш барасыз?

КИРЕЧИ. Ясакъ.

АЙГЪАЗИ. Къайда?

КИРЕЧИ. Шавхалгъа.

АЙГЪАЗИ. Ясакъны ким йиберген?

КИРЕЧИ. Тавсолтан бий.

АЙГЪАЗИ. Оъзю къайда?

КИРЕЧИ. Ат булан геле тура артдан.

АЙГЪАЗИ. Булай ягъагъа тартып токътатыгъыз!

КИРЕЧИ. Сен кимсен?

АЙГЪАЗИ. Айгъазимен.

КИРЕЧИ. Этме, иним!

АЙГЪАЗИ. Бажарылмас!

КИРЕЧИ. Сонг бизин шавхаллар, бийлер негъакъ языкъ этежек.

АЙГЪАЗИ. Бизин булан къаларсыз, тюгюгюзге де тиймес. Же, болугъуз.

Созмагъа заман ёкъ. Гъеч гиши бир затгъа тиймесин.

ТАВСОЛТАН.

Гъай эливаш, неге тартын боласан,

Тартынлыкъгъа неге башынг саласан?

Үстюндеги мени жаным алмайлыш,

Тюбюндеги сени жанынг аламы?

Бир гечеде юз оытеген Бавтогъай,

Шу ерлерде юз минг асгер ёкъ бугъай?

Шу ерлерде юз минг асгер болса да,

Артыма бир бурулуп да къараман,

Айгъазини уюн йыгъып бараман.

Эрнине бир эр мыйыгъы битмеген,

Шу ерлерде ол Айгъази ёкъ бугъай,

Болса да чы, жаным ондан тартынмай!

АЙГЪАЗИ.

Гъай имансыз, гъай осал,

Шу ерлерде мен барман.

Яш бусам да, къойман таптап оытмеге!

Дев болсанг да, гъали сени йыгъарман.

Сени йимик ярлы халкъгъа душманны

Азиз жанын тамагъына тыгъарман!

Сав бармассан мен къюп чу Шавхалгъа.

Башынг алыш елдей онда чыгъарман.

ТАВСОЛТАН. Аллагъ! (Йыгъыла.)

Гъей, Айгъази, дагъы урма ярамас,

Осал эрек душманына къарамас.
Күв сюегим къыбла къарап бурсана!
Кёкюреқден азиз жаным чыкъгъынча,
Башлыгъымда къаравуллап турсана.

УМАВ. Гъазир бол, Умалат!
УМАЛАТ. Мен гъазирмен. (*Чабушалар. Умалат йыгъыла.*) Аллагь!
КЪАГЬАРЛАВ. Гъай, баракалла сизге! Гъай, Аллагь рази болсун сагъа!
Гъай! Машаллагь! Гъай, къоччакъ!
Бары да. Машалла! Машалла!
УМАР. Муна батыр!
ЯКЪУП. Уланлар шулай болур!
Айгъази. Къасум агъав, шу арбадагы мал сагъа аманат. Тилеймен, болгъан
чакъы тезлике шу малны юрт башына етиштир ва есилерине пайлат.
КИРЕЧИ. Гъай, Аллагь рази болсун сагъа!
АЙГЪАЗИ. Гъали къалды къангалы къапулар. Шавхалны ожагъы. Яхши
гъавчу увакъ-тюек жанлагъа гъав этген булан къанмай. Къабангъа, бёрюге
амыракъ бола. Эгер биз яхши гъавчулар бусакъ, бай-бийни барчы-гелчилири
булан доланып турмай, тувра Шавхалны устьюне бармагъа тарыкъбыз. Бу
гече гъарам тойгъа жыйылгъан къыр жанланы тюлкюсөн тюзге, къабанын
къамушгъа къуварбыз. Гъай, алашам, чабар еринг майдандыр, Шавхал бийни
къапулары къайдандыр?

Перде тюше.

СЕГИЗИНЧИ ПЕРДЕ

(*Шавхалны къаласы. Умахан бий ва Къайырхан бий алгъасап гелелер.*)

УМАХАН БИЙ. Шавхалым!
КЪАЙЫРХАН БИЙ. Шавхалым!
ШАВХАЛ. Гелдигизми, къоччакълар! Гыы, ишлер нечикдир?
УМАХАН БИЙ. Кёп тизив, Шавхал. Къызыны къачырып, устью ябулгъан
гъалда гелтиридик.
ШАВХАЛ. Шолай, шолай.
КЪАЙЫРХАН БИЙ. Тавсолтан бий ахшамгъа мунда болмагъа тарыкъ.
Амма, Шавхалым, не арив маралдыр. Айгъазиге шо гъарам да гъарам эди.
ШАВХАЛ. Аты кимдир, хари, эсимден чыкъгъан.
УМАХАН. Гюллени къызы – Гюлкъызы.
ШАВХАЛ. Арив аты бар... Къарайыкъ энни. Мени таптавумдан гелешми-
шингни къутгъарсанг?.. Бу гече Тавсолтан да гележек. Ону агълюсю гелди.
Узакъ къалмай ойзю де етишер. Ишлер кёп арив бара. Мен Дагъыстанны
так тажыны есимен. Мени булан ким тогъя тартмагъа бола? Гыы, Умахан ва
Къайырхан, суверугъуз гъали къылычларыгъызын (*Оюнгъа чабушалар*). Бу
мени къулачларымны яйсам, дюньяны кёп пайын къуршай, бу мени къылычым
къув тюкню къыйып сала.
КЪАЙЫРХАН. Шо гючонг булан сен арсланны да йыгъарсан.
ШАВХАЛ. Мени гъар сёзюм тав-ташгъа бата. Мен къазаплансам, кёк
булан ер титирей. Мен иржайсам, ай ва гюн балкъый. (Ачувлу) «Ёлавчу ёлда
яхши!..» Гыы, ит болмаса, ит! Мен айтмадыммы сагъа ойзюмню танытарман
деп... Гыы, гъали сиз барыгъызы, тойгъа гъазир болугъуз!

(*Олар гете. Меседу геле.*)

МЕСЕДУ. Шавхалым, ол кызы елигип бара. Билмеймен, бугъар не герек экен?

ШАВХАЛ. Олай нечесе асавланы уйретген башдыр бу. Бийкенг къавгъаламай къалдымы?

МЕСЕДУ. Гезиклешип гирип, гъариси бир сёгюшоп чыгъа эди. Къайтарып бережекге, гъарангъа бирер затын алыш, устьюн-боюн тюз этдим. Жувундуруп болмай не гъалгъа тюшдюк. Не буса да, минг тюрлю ялгъанлар булан гийин-дирген атлы этдик. Энни эс тапдымы, не этди, билмеймен, чечип ташламагъа ва бетибизге тюкюргемеге башлады.

ШАВХАЛ. Къайырмас, сен билмейген зат болмас. Барысыны да эбинден гелирсен, къарт тюлкю!

МЕСЕДУ. Бийкем де гёзюмню ачмагъа къоймай. Билмеймен къайсыгъызыгъа тынглайым мен, пактыр. Языкъ кызы да: «Мен гишини гелешмишимен, бир Аллагъ учун мени къутгъарыгъыз», – деп, бийкеме, магъа барыбызгъа да тилей, йылай, амалсыз.

ШАВХАЛ. Бийкенг сени оъзюнью уюнден чи алыш гелмеген эди.

МЕСЕДУ. Мен сени къаравашынгман, Шавхалым, сени.

Шавхал. Буса, магъа тынглама герексен. Билемисен, дагъы инжитсе, янгыз ерде ишни ачып, шулай айт: «Бийингни бирев кепин бузгъан, шогъар ачуvgъа гелешмишин гелтирген. Бир-эки гече сакълап, сени ихтиярынга берип къояжакъ. Сонг оъзюнг сюйгенни эттерсен», – деп. Англадынгмы? Бар, гъали бар. Хантав къалма, яхши тюгюл.

(Меседу чыгъа, Гюлкъызы гире.)

ГЮЛКЪЫЗ. (Уйден къачып чыкъмагъа ер ахтара).

Къайдан да биз ёлукъдукуь
Шаршар булакъ башларда.
Къой, яллатсын боюмну
Энниги гёзьяшлар да.
Ялла, языкъ яш юрек,
Сени учун ай, гюн батсын,
Айгъазингден айрылдынг,
Гёнгюнгню ким йыбатсын.
Ийисинг геле магъа,
Дурус буса, узакъдан.
Етиш, тилеймен, етиш,
Къутгъармагъа тузакъдан.

(Меседу гире.)

МЕСЕДУ. (Кюстюнеген Гюлкъызыгъа багъып.) Къоркъма, къызыым, къоркъма! Сен Шавхалны къурчагъысан, сен Шавхалны къурбанысан.

(Меседу чыгъа.)

ГЮЛКЪЫЗ. Мен – Шавхалны къурчагъы?! Мен – Шавхалны къурбаны?!

(Бийке геле.)

БИЙКЕ. Бугъар, эдепсизге! Мени опуракъларымны да гийип, мени тагъым-чакъларымны да тагъып чирелген. Къалмагъын алай. Кёп тарыкъ эдинг бизге. Сенден башгъа аз эди. Токъта, къанчыкъ, тапдым сагъа тийишлisisин.

ГЮЛКЪЫЗ. Мен – Шавхалны къурчагы! Мен – Шавхалны къурбаны?!
Гъей къудратны еси, Аллагъ, магъя языгъынг чыкъсын!

(*Къараваш геле, къолундагы паннузда нап шиша, аркъан ва бичакъ. Гелтирип, Гюлкъызын ягъына салып гете. Бийке де гетмеге къарай.*)

Бир Аллагъ учун, бийкем, магъя бир кёмек эт!

БИЙКЕ. Муна сагъя бичакъ – сюйсенг, уруп оыл. Муна сагъя аркъан – сюйсенг, бувулуп оыл. Муна сагъя нап – сюйсенг, яллап оыл. Гъона, о да бийик яр – сюйсенг, атылып оыл. Дагъы сагъя мен этип болажакъ кёмек ёкъ.

ГЮЛКЪЫЗ. Мен – Шавхалны къурчагы?! Мен – Шавхалны къурбаны?!

БИЙКЕ. Уьстевюне, пакъыр къыз, сен – Шавхалны ойнаши!

ГЮЛКЪЫЗ. Ол ойнашлыкълар сизден къалтъан. Сизин биригизни оылтурмейли, мен оылегенлерден тюгюлмен. (*Бичакъны алып, бийкени уьстюне чаба.*)

(*Бийке къачып гете, Шавхал геле.*)

ШАВХАЛ. Тавсолтан гечикди, огъар къарамай, биз йыбавубузну артын узата турсакъ яхши. Тойсуз, йыбавсуз гече мени гёнгюмню къарангы къабурдай къыса.

(*Гюлкъызын йыгъылгъан еринде тербене.*)

Гъей, бу не ятыв?

ГЮЛКЪЫЗ. Мен – Шавхалны къурчагы?! Мен – Шавхалны къурбаны?
Мен Шавхалны ойнаши?

ШАВХАЛ. Сен гийгенни гиеген, сен такъгъанны тагъагъан, сен турагъан бу ер, сени булан сёйлейген бу эр, гъайгев къыз, аз тиштайпалагъя, бийкелеге тюгюл эсе наисип болмагъан.

ГЮЛКЪЫЗ. Ма, сени тагъымчакъларынгны, ма, ал, ма, ма! (*Чечип ташлай, къараваш къатынлар чыгъа, ону тутуп сакълайлар.*)

ШАВХАЛ. Алыгъыз! Онгарып ерлешдиригиз!

(*Гюлкъызыны алып гетелер, бийкелер, Шавхалны ювукъ адамлары, уланлар, къызылар ва башгъалар гелелер, ерлешелер.*)

ШАВХАЛ. Йырчылардан бирисин йырлатыгъыз!

ЧАВУШ. Шавхалымны буйругъу: йырчы йырлажакъ!

ЙЫРЧЫ.

Тавланы талгъыр ала тарланы,
Яллы болур бёрюлени арсланы.
Ол бёрюлер алты болур, беш болур,
Ол бёрюлер бир-бирине аш болур,
Оланы бири тутар, бири ашар.
Сюлюклердей къангъа бёленип яшар.

ШАВХАЛ. Токътагъыз! Гелтиригиз мунда къурумсакъыны!

ЙЫРЧЫ. Не айтмагъя сюесиз? Буюргъуз, Шавхал.

ШАВХАЛ. Сен не лагъыллай эдинг? Мен англамас деп турамы эдинг?

ЙЫРЧЫ. Уллу Шавхал, сиз буюргутъуз, мен йырладым.

ШАВХАЛ. Шолай йырлаймы? Не деп айтмагъя сюе эдинг?

ЙЫРЧЫ. Эшитгенлерим, гёргенлерим, мен не билейим, Шавхалым.

ШАВХАЛ. Эшитгенлерим, гёргенлерим! Чавуш!

ЧАВУШ. Буюр, Шавхалым.

ХАЛКЪ. Бу гезикге гечип къой, уллу Шавхалым, гечип къой.

ЙЫРЧЫ. Уй толгъан увакъ яшларым бар. Билмей айтдым. Шавхалым, бу гезикге гечип къой.

ШАВХАЛ. Уй толгъан увакъ яшым... Ону алдын ойлашгъанмысанг эди. «Оланы бири тутар, бири ашар, сюлюклердей къянгъа боялып яшар»... — Бёрюлөгө кимлени гысап эте эдинг? Гы? Гай ит болмаса, ит! Шу халкъны хатири учун болмаса, ерингде гесек-гесек этдирер эдим. Барыгъыз, тарыкъсыз затланы дагыы гёrmесин, гёzлерин чыгъарыгъыз!

ЙЫРЧЫ. Аллагы этсин сизге тийишлисин. Гай аман сени я!

(*Ону алып гетелер.*)

ШАВХАЛ. Башгъасын йырлатыгъыз!

ЧАВУШ. Шавхалымны буйругъу: башгъасы йырлажакъ!

ЙЫРЧЫ.

Оъзекли сувлар оърге акъмас,

Оъзденлер яман сөз къатмас.

Оъзденлер оъзлер яман сөз къатса,

Оъзлени оъзден башын сыйлатмас.

ШАВХАЛ. Йылкъымдан къашгъа тор атымны беригиз!

ЧАВУШ. Шавхалым къашгъа торун багышлады.

ЙЫРЧЫ. Шавхалыбыз сав болсун!

ШАВХАЛ. Той согъулусун, сюйдюм таякъ урулсун!

ЧАВУШ. Шавхалымны буйругъу: йырны арты такъмакълы тойгъа айлана. Оъмюрлю болсун Шавхалым.

(*Бийиев күй согъула, бийиилер.*)

УЛАН.

Кёпден гъасирет эдим

Къарап сени гёrmеге.

Гелген эдим гёrmеге,

Ненг бар магъа бермеге?

КЪЫЗ.

Теркемелер той этмес

Накъырасыз, камалсыз.

Къоюм ёкъ, къочкъарым ёкъ,

Не берейим, амалсыз.

БИЙКЕ. Туварымдан къызгъа гёк хонажинимни бердим.

ШАВХАЛ. Йылкъымдан улангъа гёк айгъырымны бердим!

ЧАВУШ. Бийкем къызгъа — гёк хонажин, Шавхалым улангъа гёк атын бердилер!

УЛАН. Оъмюр берсин Шавхалыма!

КЪЫЗ. Экигиз де насили болугъуз!

ШАВХАЛ. Кочаплар ябушунлар!

ЧАВУШ. Шавхалны буйругъу: кочаплар чыгъажакъ!

(*Кочаплар ябушунлар.*)

ШАВХАЛ. Йыкъынгъа сиривюмден бир къочкъар бердим!

КОЧАП. Сав болсун Шавхалым, сав болсун бийкем!

ЧАВУШ. Бийим де бир эчки гёrsете.

КОЧАП. Сав болсун бийибиз!
ЧАВУШ. Шавхалым, пегъливан-доммайлар гелгенлер.
ШАВХАЛ. Ойнасынлар!
ЧАВУШ. Шавхалымны буйругъуна гёре пегъливан-доммайлар ойна-
жакълар.

(Кюй согъула, пегъливан-доммайлар чыгъа.)

ДОММАЙ. Гыонер-гыонер учун, бу гыонер валиюллагъ атабыз Шавхал
учун! *(Зурнаи согъула, накъыра къагъыла, ойнайлар. Доммайлар гезик булан
Гюлкъызынды алдына барагъылар: «Айгъази мунда»).*

(Къычыра туруп Чавуш геле.)

ЧАВУШ. Шавхалым, Шавхалым, авурунг алайым, Шавхалым, кёп халкъы
булан Тавсолтан бий гелген, буйрукъ этигиз, къапулар ачылсын.

ШАВХАЛ. Тез-тез ачыгъыз! Адамларын къонакъ уйлигеге алыгъыз! Арив
къаршылагъыз! Той ойкюрсюн, пегъливан-доммайлар Тавсолтан бийимни
савлугъундан бир ойнасын, йылкыымдан боз айгъырлар берилсин!

АЙГЪАЗИ. Шавхал! Сиз Тавсолтаннын гёзлей болгъансыз. Ол, уъзорюлю
булуп, гелип болмай къалды, тек сагъа савгъатгъа башын йиберген.

(Шавхалны алдына Тавсолтаннын башын ташлай.)

ШАВХАЛ. Болмас, болмас, Тавсолтаннын башы.

(Чабушув, къалмагъал)

ГЮЛКЪЫЗ. Айгъазим! Гыалал болсун сен игитге мен арив!
ХАЛКЪ. Машалла, машалла, машалла!

Перде.

Поэзия

Алимпаша САЛАВАТОВ

ЭРТЕН ЧАКЪДА

Гюн батып гётерилип,
Чачгъан нюрюн тав - тюзге,
Гёрюне хатабыдай,
Яп-яшыл авлакъ гёзге.

Оъзенлер ойнап агъа,
Йылан йимик бурулуп.
Бав-бахчалар безенген,
Янги кюйде къурулуп.

Йылкъы, тувар, къой, къозу,
Сирив-сирив оттайлар,
Кёкде къуш, ерде жанлар,
Арив чакъны къуттайлар.

Толкъун-толкъун къувлуйгъан
Чечекли авлакъларда
Сюйсек, эришип ойнайбыз
Шаршарлы булакъларда.

Колхозчулар сююнюп,
Тандан ишге чыкъынлар.
Эсги эринчекликни,
Тамурундан йыкъынлар.

Яш болсун, уллу болсун,
Оъз чагъында, оъз ишин
Этсе озукъ тынч яшав,
Болур иржайтып тишин.

ЯЙ ГЕЧЕСИ

Юху гелмей,
Ярыкъ гече исси яй,
Яшыл кёлде,
Юзе йыртыллавуқъ ай.

Къушлар чарнай,
Йырлай бакъалар кёлде,
Созулунгъан гёленткилер,
Бар ерде.

Бир-биринден,
Оъктем зорба тавлагъа
Къувлутагъан
Тавну юзюн шавлагъа.

Тав уьстюнде
Къайгъы юрекден бошай.
Къатты тавлар,
Мамукъ йимик, йымышай.

Тавлар юхлай,
Бетин сыйпай салкъын ел.
Лай-лай этип,
Юхлатасан азат ел.

Яныв къоймай,
Салкъын ёллар юрекде,
Дертни орнун
Тынчлыкъ къуршай кёкюрекде.

ТАБИАТ ТЮРЛЕНЕ

Ким тергесе билежек,
Гъавалар алышынгъан.
Жан-жанывар бары да,
Уяларда яшынгъан.

Аякълар аяп баса,
Тёгюлген япракъгъа.

Дымлыкъ да оътген бираз
Чыкъ тюшюп топуракъгъа.

Кёп тереклер бошагъан
Энни емиш гётермей.
Бавлар, бахчалар, къушлар,
Алдындай йыбав бермей.

КЪУШЛАР ГЕТЕЛЕР

Къышны къатты сувугъу,
Ювукъ болгъанын гёрюп,
Тюрлю кёп гиччи жанлар,
Ерге яшынгъан гирип.

Ер-ерде къатып къалгъан,
Жибинлер, увакъ жанлар.
Буланы чанчывундан,
Тынчайгъанлар инсанлар.

Булар булан яшайгъан,
Гъайванлар да, къушлар да,
Оълмегенлери буса,
Яшынгъан къонушларда.

Къонакълай гелген къушлар,
Энни къайтып гетелер.
Оъзлер булан уйренген,
Бизге ялкыыв этелер.

ТАТЛИ ШЫБЫШЛАЙ АНАМ

Башлыгъымда шу кепде
Татли шыбышлай анам:
– «Ананг сенден сююнгюр,
Тур-тур, балам, тур, балам!

Гюн чыкъгъан, гётерилген,
Етген мактапгъа заман.
Ёлдашларынг баралар,
Сагъа да юху таман.

Ач хари бир гёзлеринг,
Арив яшым, дай яшым.
Сени ойлап тюгюлмю
Гъап-гъазир этдим ашым».

Къулагъыма янашып,
Аста аркъамны хашып:
« Мени яшым атлы яш,
Шекерли, шербетли яш.
Емишдэй леззетли яш,
Гъалива йимик татли яш».

ТЮЛКЮ БУЛАН КЪАРГЪА

Бир терек битген
Бийик бир яргъа.
Терекге къонгъан
Къап-къара къаргъа.

Бу ерден энни
Оътеген тюлкю,
Сюер бу этме,
Къаргъаны кюлкю.

Къаргъаны бир зат,
Бар авзундагъы,
Ол болгъан экен
Тапгъан бишлагъы.

Гыллачы тюлкю,
Къуйругъун силлеп,
Бишлагъын сыйтма
Кёп сююп гюллеп.

Эс табып бурай,
Къаргъадан шулай
Неге дей пашман,
Турасан олай.

Арив тавушунг,
Бир йырла дагъы.
Эсимден таймай
Сесинг баягъы.

Къаргъа сююнюп,
Къычырды «къакъ» деп.
Бишлагъы ерге,
Тюшдю сонг «данкъ» деп.

Къаргъаны авзун,
Алдатды, ачды.
Тюлкю де обур чу,
Алды да, къачды.

КЪАРЛЫГЪАЧ

Яз ярыкъ болгъан бизге,
Къарлыгъач къайтгъан гери,
Ялкъыган эдик нече ай,
Бизден гетгенден берли.

Къарлыгъач къайтгъан энни,
Чарыкъ йыбав береген,

Ярлыланы уйлерин
Оъзюне дос этеген.
Бизин уйде уясы,
Гъали де бар кюонде,
Къонакъдыр, турсун эркин,
Тынчайып оъз уюнде.
Яшар, учар, эркелер,
Мунда бала чыгъарыр.

ЖИБИНЛЕНИ АВЗУНДАН

Авур гёргегиз бизин,
Гелдик сизге, чечеклер.
Тапмадыкъ шу арада
Дагъы артыкъ гёкчеклер.

Сирив-сирив де болуп,
Къондукъ сизге къонакълай.
Бузмагъыз бар гъалыгъыз,
Ялкъыдыкъ деп сизин сакълай.

Ёкъму экен къонакълагъа,
Сувугъуз, шербетигиз.
Бар затыгъыз аямай,
Чыгъарып шат этигиз.

Безегенсиз тав- тюзню,
Гъей чечеклер, гъей гюллэр.
Сизин зиярат эте
Бизден уллу бюлбюллэр.

ЮЗЕБИЗ, ЮЗДЮРЕБИЗ

Агъым сувларда яйда,
Барыбыз киринебиз.
Къайырчакъда янтайып,
Чыкъмагъа эринебиз.

Юзебиз ва молтабыз,
Эришип хыйлы ёлдаш.
Арабызда макътана,
Тёш хашып озгъян бир яш.

Бизде эртен ахшамлар,
Къужурлу бола яйда.
Ат юздюрюп бажарса,
Бугъар етеген къайда?!

Гелтире сабанчылар,
Колхозну кёп отларын.
«Гъей, ёлдаш, гел юздюр!» деп
Къычыралар атларын.

ЯРЫШГЪА ЧАКЪЫРАБЫЗ

Биз ярышгъа чыгъабыз,
Сынамагъа гючюбюз
Бажармай бир затны биз,
Болмагъан гъёкюнчюбюз.

Ярышгъа чыгъагъаныкъ,
Гъонерибиз артдырма.

Бизге озукъ ярамай,
Кагъызгъа иш ятдырма.

Биз чыкъынбыз ярышгъа
Алан булан иш алыш,
Алгъа элтмеге ишни
Сынавубузну салып.

ЧЁП

Ажырыкълар, оъленлер,
Халталар да къайдасыз?
Зараллы оъсюмлюкге,
Бек битетен пайдасыз.

Картоп, къапуста, хыяр,
Бадиржан, башъалары
Чёбин алгъанын сюе,
Оъсюмлюклени бары.

Гёбелекден айлангъан,
Бир-бир жур хуртлар да бар.

Къапустагъя, айрокъда,
Уллу душманлар булар.

Бав-бакъча, пастанлыкъны,
Чёpler де къоймай оъсме,
Шону учун биз де чыкъдыкъ
Барын тазалап гесме.

Мактап бахчасы булан,
Бир якъдан гъаллашмагъя.
Озокъда, биз къоймасбыз
Чёп-чёпюре басмагъя.

ТЕМИРЧИГЕ

Мечге гелсем табаман
Бетинг-башынг боялып,
Шолай къайтып гетемен,
Сорамагъя уялып.

Гече-гюн такъыр-тукъур,
Тер агъзыза боюнгдан,
Билемен ятгъанда да
Загъмат таймай оюнгдан.

Икъ герек, палтар герек,
Устьюн-боюн япмагъя,
Шону да тарыкъ сагъя,
Чёкюч булан тапмагъя.

Языгъым чыгъя мени
Сен йиберген оъмюрге,
Тек тезде бир гюн тувар,
Сен де чыгъарсан тёрге.

1917 й.

ТЕМИРЧИДЕН

Эй ёлдашым, бугюн мен
Тангдан туруп гелгенмен,
Кир гийимим гийгенмен,
Алдырыгъым илгенмен.

Сен гёреген шу гъалым,
Шу къуралым, шу мечим.
Не акъчам ёкъ, не малым,
Шу бары маям, гючюм.

Кёп намус бар башымда,
Сен сёйлейген кюонде.
Ерге гирсин бар гиши
Ульепеси уюнде.

Не заман гелсенг де, гел,
Бу бай мени къаршымда,
Борчга алып ашагъанман,
Балагъ къалгъан башымда.

Гъали уьчге олтура
Алдын алгъан манатым,
Бири-бирине етмей
Мени табагъан затым.

Мен билемен: сыйдра
Савлай байлар теримни,
Ёкъ тюгюл умутум да
Алышдырма еримни.

Бу чёкюч гюч ахырда
Буланы бузар, таны,
Бары да загъматчы халкъ
Болгъан сонг муну яны.

Гюню гелир, гёзлейик,
Оракъ булан чёкючню.
О заман бирче алышбыз
Байлар-бийлерден оъчиню.

АЗАТ КЪАТЫНГЪА

Гъей къатынлар, гёредилер сизин хор,
Бу тиштайпа, бу да не бажара деп.
Аз гелмеди къызлар йылай, кант эте:
«Аман гюню, бизге де бир чара!» деп.

Ялындыгъыз, ялбардыгъыз умутлап,
Языкъысинар, азатлыкъыны берер деп.
Къулакъ асар, тынглар, артыкъ билерлер,
Оъзлер булан бизин де teng гёрер деп:

Загъматчи халкъ къул – ятланы къолунда,
Къулланы да сиз аявсуз къуллары
Болуп оътдю нечесе кёп юз йыллар,
Ютуп сизин яшавну толкъуилары.

Яңчылдыгъыз шолай бютюн дюньяда,
Октябрge ерли нелер гёрдюгюз?
Шу уллу гюн сизин алды къутгъарып,
Энни буса ярыкъланды гёзюгюз.

Сен къызарма, сен уялма, мунгайма,
Ортакъы бол, гел янгылыкъ къурмагъа,
Азат къатын, къоччакъ къатын, сен англа
Энни айып чегин къысып турмагъа.

Ташла ёлдаш эсги-чирик, ошавсуз,
Аналарынг инжип гелген адатынг,
Ал къаламынг, алгъа юрю бошавсуз,
Гъей, эркинлик тапгъан къагъруман къатын.

Белингни биок, чалыш, сыйдан тюшюрме
Къатынлыкъыны бугюн къазангъан атын.
Ярай буса билип юрю гъаман да,
Азат къатын, Октябрни савгъатын.

Гъей аналар, къызардашлар, ёлдашлар,
Сизге яшав инг де онглу бакъгъан гюн.
Инсанлыкъыны тарихинде биринчи
Къатын-къызлар эркинликге чыкъгъан гюн.

Гъали йимик къызыв берип янмагъан
Бир заман да ярлы халкъыны очагъы,
Оъмюрюнде булагъ сыйны гёргеген,
Аналаны яш оъсдюрген къучагъы.

1922 й.

ЭШИТ

Хадирин бил, аяла
Гъар айтылагъан сёзню,
Къаст эт, ол таза болсун
Бебейи йимик гёзню.

Аз сёзюнгню кёп этме,
Будур инг макъталгъаны,
Бир чыгъып бет уялтар
Артыкъ сёзню ялгъаны.

Жавапны ойлашып бер,
Кюлемесдей сёзюнге,
Олтурма къулакъ асып
Пайдасызмы оьзюнге.

Йыланнны кебин алыр,
Темир къапу ачар тил,
Тил сени савутунгдур,
Ону къолламагъа бил.

1919 й. Яхсай

МАКТАП

Илму булан гъонерге къыйын тёкмей,
Гъей алдынлыкъ, сени алма кюй де ёкъ,
Яшлыгъында хадирин билип гиргенге,
Гёзел мактап, сенден арив уй де ёкъ.

1919 й.

МАКТАПЛЫ ЯШНЫ ТИЛИНДЕН

Эс билгенли таныгъаным
Анамны бал къучагъы.
Ичинде мен тувуп оьсген,
Эй, атаны ожагъы.

Тил ачылгъан, яйнап чапгъан
Мактап таныгъан еrim,
Тангдан туруп сумка такъгъан,
Сююп алмагъа билим.

Орам танып сокъмакъ билген,
Авул гезеп юрюген,
Навруз этген, байракъ илген,
Нече байрамын гёрген.

Тирмен булан учурукъгъа,
Икъгъа ишлетген елни,
Ону учун да сюегеним
Гъакълы билип бу элни.

Гъасиретли гёзлей эдим,
Шол янгурул гюзюн де,

Бизин жыйып охутагъан,
Дарс башланып оьзюнде.

Не учун мен унутайым,
Къарлы-бузлу къышын да,
Мен оьзюнде чана чапгъан
Мактабымны тышын да.

Яшыл отлу язбашын да,
Кёп емишли яйын да,
Агъ чегемен эсге тюшюп
Гъар айрылгъан сайын да.

Дюньягъа да teng этмесмен
Юртумну гюл бавларын,
Къыблла янда гёрюнеген
Ол гъайбатлы тавларын.

Булакълар булан сувларын,
Къалын агъачлыкъларын.
Эркинликни кёп сюеген,
Халкъымны къылыкъларын.

ЯШЛАР БАХЧАСЫНДА

**Сютге тоюп, сютден айрылгъан чакъда,
Къоймай бизин орам бойда буччакъда.**

**Ярашынгъан бав-бахчагъа элтелер,
Онда къушлар сарнап йыбав этелер.**

**Гюл чечеклер агъым сувлар боюнда,
Илму алабыз кёп къуванчлы оюнда.**

**Сюймей тюгюл аналаны къучагъын,
Аталаны бизин сюйген ожагъын.**

**Чакъда гелип оланы да гёrebиз,
Олагъа да оъз абурун беребиз.**

**Бавда да бир бизин учун аналар,
Олар бизин ялкъмай сююп болалар.**

**Оъз уьюбюз, оъз тилибиз, элибиз,
Бахча бизин лап сюеген ерибиз.**

**Ачыла гъар затны къарасы, агъы,
Ана тилибизге сююнчлю дагъы.**

**Уйретелер, уйренебиз, кюлейбиз,
Пачалыгъыбызгъа оъмюр тилейбиз.**

1922 й. Яхсай.

Фольклор

A. Салаватов жыйгъан халкъ авуз яратывчулукъ асарлары

БОЙНАКЪЛЫ КЪАЗАКЪНЫ ЙЫРЫ

Солдатына кюсмен¹ чалдырып,
Маярына елken къурдуруп,
Мен бараман Сибирь деген эллеге.
Эр уланлар барса гелмес ерлеге.
Менден салам айтгъайсыз,
Бузулгъур Таргъу деген эллеге.
Таргъулар такъясын ташласын,
Башларына тастар сала башласын.
Къонакъ уйге шолар бармасын,
Чыны пияласын къолгъа алмасын.
Айланып акъган оъзен атлы сувуна,
Къуврайлар битер гъалиден сонг,
Бизин чи ата юртубуз Бойнакъ.
Ал такъяя, киш бёрклю
Яманлар бийлерми肯 бизден сонг.

2.

Ебелер ебей югюрген,
Ебелек арив отгъа семирген,
Энкевлер чапса тюшде озгъан.
Тюшде озмагъан гечде озгъан.
Гючюклей ач биюрю тартылгъан,
Эгерлей тёшю салынгъан.
Къуралайдай бойнун гётерген,
Ебелеге миндик биз.
Сув тилесе, бал берген,
Аш тилесе, нар берген
Аривлени шонда гёрдюк биз.
Оъпкеси буса йиги ёкъ,
Йиги буса юрегинде шеги ёкъ.
Шеги де ёкъ бир де кири де,
Батырлар булан ишни тутдукъ биз,
Алашаракъ гюнгюревлер гётерип,
Басып, таптап гавур элге юрюдюк биз.

КЪАЗАКЪ ТАРАЗНЫ ЙЫРЫ.

Атлан-атлан, сен къазагъым, дегенде,
Атланмагъа сени гёнгюнг сюйгенде.

¹ Кюсмен - къалакъ.

Сен атландынг Къабартыны тюзюне,
Бий уллу Биярсланны оyzюне.

Гётере алып сен къазакъны кёп сюйдюнг,
Сени учун гавур элден мал жыйды.
Ташбурундан² тай гъайдап,
Къызбурундан йылкъы гъайдап,
Къызбурундан шырыллап акъгъан къарасув,

Эдильлер болмас сагъа Терик болду
Ягъасына битген беш терек,
Бу гавургъа къамалмагъа бек болду,
Ямучунгну элтип илдинг Терикге,
Дав этмеге чыкъгъан эдинг арекге.
Гелип тиidi ез айрылы юрекге,
Оьпкелеринг барып тюшдю арекге,
Оьтюнгнию де гесип алды герекге,
Ай къанатлы къаракъуш,
Сыркъырап тюшермикен бетинге,
Къарагъайдан къыйып этген акъ табут,
Батамыды гёбюк къардай этинге,
Башлагъа башлар сатыв болур деп,
Айтмадымы Тараз балам бетинге.

* * *

Чалт-чалт этген чагъалай,
Чабакъ учун кёлде оьлюр.
Асламы артгъан савдюгер,
Мал къазана ёлда оьлюр.
Намусгъа белин бувгъан къазакъ эр,
Къавгъалы гюн намус учун шонда оьлюр.
Къавгъалы гюн окъ тутмайгъан гюбеден,
Тонлардан йыртып алгъан бёз яхши.
Къавгъалы гюн къадав болмас къардашдан,
Чабып гелип сыр чечеген дос яхши.

* * *

Авлакъларда давул³ еллер эшилсе,
Япанда⁴ байтерекге гюч болур,
Байтерекге гюч буса,

² Ташбурун, Къызбурун - Къабартыдагы ерлени атлары.

³ Давул - гючлю.

⁴ Япанда - ачыкъ ерде.

Башындағы бала къушлар пуч болур.
Бала къушлар бавур этдей бириксе,
Батлавуқълу Бавтогъайгъа юрт салыр.
Душманыны ярмай оытюн шонда алыр.

* * *

Къазагъымны къара ёрме ашыды,
Къазагъым бойгъа гиччи буса да,
Хыйлыланы башыды.
Къазагъима не ат къоярым билмеймен,
Къазакъы Дели асил деп ат къойдум,
Къазакъыны мен не асиллигин биледим?
Къазагъымны аталары тёреди.
Тилимден берген зарап ёкъ,
Къолумдан чыкъгъан хатар ёкъ.
Къазагъым барын менден гёреди.
Къазагъым сари айгъырын етеклеп,
Къарагъачны боюн тутуп этеклеп,
Биричил (...) тюлкюлейин тунг къатып,
Тун юхусун беш бёлюп,
Къарагъачны ярып чыкъгъан бёрүдей,
Тувлар⁵ тувгъа урулса,
Тув тутгъан батыр эрлер къырылса,
Ханлагъа къаламалыкъ гюн тувса,
Хан аягъын ким алыр деп, къычырса,
Сен чыгъадынг батыр къазакъ менмен деп,
Бу явланы гъеч гишиге бермен деп,
Тавакалынг бир Аллагъыа саладынг,
Тахсирлер етмей туруп оылмен деп,
Мени эсиме геледи:
Къавгъалы гюнлер болгъанда,
Къазакъыны мен юз атлыгъа бермен деп.
Къазагъым ачувланды, шамланды,
Бийим, сени бир де бетинг гёrmен деп,
Шол явлардан ачуум, оьчюм алмасам,
Сен айтгъан осал къызбай эрмен деп.

* * *

Гёк балыкъыа май битер,
Яврун салып сари сазда ювшаса.
Эренлеге ондан къыйын не болур?
Кёп осаллар дёрт де янын къуршаса.

⁵ Тувлар - байракълар.

Атны осалын андан бил.
Тебинген гюн къарадагъа бармаса,
Тебинген гюн къарадагъа баргъан сонг,
Эрни осалын андан бил.
Сувуруп къапдан тюбек алмаса,
Сувуруп къапдан тюбек алгъан сонг,
Ичинден эревлюсион салмаса.

* * *

Тиелей темир тонунг тер басып,
Акъ боз атынг муиннасындан ер басып.
Ятып сен таш къуюдан сув ичдинг,
Ташасына атынг байладынг,
Ямучунг яйып маллар пайладынг,
Тюшген малынг ёлдашлагъа оълешдинг.
Бек гъакъыллы эрлер булан генгешдинг,
Пе(ф?)дерли тавну башында,
Беклиги бек къалалар ишлетдинг,
Беш есирге бермеген,
Ат гёзенде арап атлар кишнетдинг,
Тогъасына топ урса да оътмесдей,
Багъасына дюнья малы етмесдей,
Испагъандан ⁶ хан гюбелер гелтиридинг.

* * *

Биз оълорбюз, оълорбюз,
Оългенде юмулур бизин гёзюбюз.
Биз оълген сонг къалгъанлар
Сыйлар бизин оъзюбюз.

* * *

Гемелеге йибек тайлар юклетип,
Елкенлеге аркъанларын гётертип,
Гемечилер яратгъандан ел тилеп,
Яратгъаным олагъа ел берсе,
Шол деръяны баврун ярып ёл тилер.
Аргъумакъ гъайван юрюомеге сюйгенде,
Къувдай тёшю аны къагъыныр,
Батыр эрлер атланмагъа сюйгенде,
Чиойден алыш бар савутун тагъынар.
Къырда къазакъ, уйде арив къымсарса,
Къазагъым мени къачан гелир деп,
Къаршыма туймем къачан чечер деп,
Онглу-терсли терезесин къайтарыр,

⁶ Испагъан - Ирандагъы шагъар

Сырылгыр деп терезеге баш салыр,
Гогандай оъзю ала гёзден яш салыр.

* * *

Аягъымда алты гёзлю бугъав бар,
Тийилишсе темир чюю бошамай.
Бизин яманлагъан къызбайны,
Бир къылыгъы таза оъзденге ошамай,
Биз турагъан уйлени,
Бузулгъурну тюбю такъта, тамы таш.

Тар къолтукълар бузуп окъ тийсе,
Тарыкъыздан гелир гёзден яш,
Омуравун бузуп окъ тийсе,
Талмавлар болур анадаш.
Яра къутлай сонг-сонг гелир дос-къардаш,
Дос-къардашым мени кир болгъан,
Къарагъан кёп душманым оър болгъан.
Къаз-къаз басгъан мени къара атым,
Къаралдылар гёрсе уйрекеген,
Худайым бизге язгъан терс языв,
Башыбызын туманлайын бюркеген.
Туманлармыкен, чыкъмыкен?
Тереклени чархын-жанын иелтген,
Гъайвалармыкен, нармыкен?
Ол аривню менде гёнгю бармыкен?
Ол аривню менде гёнгю бар буса,
Чынар аякъ къолгъа алып,
Чий къымызгъа бал чалып,
Киртурмандан гелген къазакъын,
Вёре сагъа бал берейим дермилен.
Ат йыгъылып, ер авса,
Ер уйстюнде батыр къазакъ эр авса,
Эр мунгайыр гюн тувса,
Шол къызбайгъа ери болду дермилен?!

КЪАНЛЫ КЪАЗАКЪНЫ ЙЫРЫ

Ал такъыя, киш бёркюнг,
Атланывчу гюнюнг къаршы гелгенде,
Къолларынг булан , къазакъ, сермедиинг,
Аракъ – тавну боюн тутуп тербединг.
Къазагъымны анда аривю сёйлеген:
–Былтырлар гетди мени къазагъым
Бу йыллар сама гелир – деп,
Гъалива булан шекерни

**Къазакъ учун къольявлукъга тюейим.
Мен барып тёбе башгъа минейим.
Геле туруп ол къазакъны гёrmесем,
Бурулуп уллу уюме гирейим.
Алтын тахгъа тирсегимден таянып,
Гёзюмден гёзьяшларым тёгейим.
Борлагъандай мен аривню акъ тёшю,
Ол тёшиомню ташгъа да уруп оълейим.
Абдырамай мен чи арив адамай,
Къайдасан, Азирайил, жан алгъыр!
Гел сен, энни бетинг гёрейим.**

**Гъалаллыкъда азиз жаным берейим.
Агъалардан къалгъан енге⁷ деп,
Осалланы къайсы геле гёрейим.
Оланы мен тёр янымда олтуртуп.
Олагъа мен сёзюм берсем оълейим.**

Шавхалда къанлы къазакъ болгъан.Ону эмчек къызардашы сюеген болгъан. Огъар берме турагъанда, гъёкюнүп , бермейлер.Къазакъ оъпкелеп гетип, 8 айдан йылкы алып гелген (эки йылкычысы да булан).Огъар да ол къыз айтгъан йыр.

* * *

**Емишлери татли, ери аччи,
Бузулгъур Аштарханны базары.
Къарагъайдан акъ табутун чапдырып,
Устьюне сарасанлар япдырып,
Алып миндим къалаланы башына.
Арив Кюсюм йылай гелди къаршыма.
Ол Кюсюмню къонгур чачы къуварсын,
Айлангъан ана Теригин сув алсын,
Къабарты булан Черкес жыйылып,
Чермелеге темир къыршав ким салсын.
Бу гюндөн сонг, къазакъ, сенден сонг,
Болжалсыз бош топуракъ ябулуп,
Къабартыдан къагъып йылкы ким алсын.
Къабартылар тогъасларын къакъмасын,
Къазакълар къаравулун бакъмасын.
Орусну маярлары сююнсюн,
Апсерлери эркин юрюсюн,
Маткелери къыргъа чыгъып бийисин.**

⁷ Енге - тул

Критика ва библиография

Камиль СУЛТАНОВ

ИИГИРМАНЧЫ-ОТУЗУНЧУ ЙЫЛЛАРДА КЪУМУКЪ АДАБИЯТНЫ ОЬСЮВ ЁЛУ

АЛИМПАША САЛАВАТОВ

Революцияны яхшылыгъындан къатын-къызланы эркинликге чыгъыву гъакъында айрокъда кёп язылды. Амма шолай шиърулар да чеберлик якъдан акъсай эди. Артда да А. Салаватовну «Азат къатынгъа» деген шиърусу язылып, къатын-къызлагъя янгы дюнья берген эркинликни темасы толу күйде чечилди. Шиъруда ону бир заманда да унутулма къоймажакъ келпетлер бар.

**Гъали йимик къызыв берип янмагъан
Бир заман да ярлы халкъны очагъы.
Оъмюрюнде бурай сыйны гёргемеген
Аналаны яш оъсдюрген къучагъы.**

Гёресиз, нечик терен маъна сыйгъан дёртлюкдюр бу! Нечик гёzel, нечик инче сатырлардыр булар! Буланы арасындан тайма ярайгъан бир сатыр сама да ёкъ.

Къумукъ тилде яшлар адабиятына кюрчю салгъан язывчу Алимпаша Салаватов болду. Ону яшлагъя багъышлангъан шиъруларыны кёп уллу тарбия маънасы бар эди. Яшланы охувгъя, билимли, тарбиялы, эдепли-инсалпы болувгъя чакъырыв юрекни къувнатагъан, ругъландырагъан дараражадагъы чеберлик булан юролген саялы шо шиъруланы охувчу яшлар гёнгюнден уйрена эдилер. А. Салаватовну уллуланы да, яшланы да бир йимик иштагъландырагъан шиърулары авуздан тюшмей эди. Сююмлю шаирни

**Илму булан гъонерге къыйын текмей,
Гъай алдынлыкъ, сени алма кюй де ёкъ,
Яшлыгъында хадирин билип гиргенге
Гёzel мактап, сенден арив уй де ёкъ –**

Йимик къанатлы сатырларын тақrap эте туруп, нечесе наслулар оьсдиолер. Тамаша тюгюлмю, А. Салаватовну яшлагъя этеген насиғъатларында да шолай формада язылгъан оъзге шиърулардагы ялкъывлукъ ёкъ, неге тюгюл де, олар къалгъыйгъан пикруну уята, янгылыкъга гёз ачдыра, яшав сынаву булан бай эте. Шаир береген гъакъылны къабул этсенг, камилликге етишежегинге иналасан.

Сёз сёйлесенг аз сёйле,
Будур чинк макъталгъяны.
Бир чыгъып бет уялтар
Артыкъ сёзни ялгъяны.

Йыланны кебин алыш
Темир къапу ачар тил.

Хыйлы къыйынлыкъ, тынчлыкъ
Тилден гелир, муун бил!

Сёйлемемек алтындыр,
Сёйлемек гюмош буса.
Чыкъгъян сёз къайтып гелмес,
Къошма тынч унутулса.

А.Салаватовну яратывчулуку имканлыкълары дазусуз даражада генг болгъанлыкъ саялы ону яшлар учунгъу шиърулары тюрлю-тюрлю формаларда язылгъан. Гъакъыл, ой, яшав сынавун береген саламат шиъруланы янында яшланы оюнларын суратлайгъан яда табиатны келпетлейген енгил сатырлар (яш охувчуну къурчун къандырагъан сатырлар!) ёлугъя. Муна, «Резин топ» деген шиъру. Бу шиърудагы гъар сатыр яшлар ойнатагъан резин топ йимик енгил, атылып ойнай.

Арив топ, исбайы топ,
Дём-дёгерек шамала.
Яшлар сени кёп сюе,
Огъ, ойтесиз кеп ала.

Сен къачасан, мен чаба,
Йыбанабыз экибиз.

Терезени сындырсақъ
Сонг биз нетер экенбиз?

Къайдан къояйым ташлап,
Сен чи мени тобумсан.
Ялкъгъанымны язагъан
Айрылмас гъоп-гъобумсан.

«Язны шатлыгъы» деген шиърусунда А.Салаватов табиатны уста күйде суратлап охувчуну гёз алдында жанландыра. Къумукъ тюзлюкюн гёрсетмек учун шаир бириндөн-бири арив нечесе бояв тапгъан. Эсде ёкъ тенглешдиривлер, келпетлер шиъруну уллу пагъмулу художник этген суратгъа ошата.

Эсгерилгенлеринден башгъя да А.Салаватов яшлар учун «Гюн нечик айта», «Мактаплы яшны тилиндөн», «Яшлар бахчасында», «Гъей, бала!», «Охума ииберигиз», «Арба, ат, чана», «Къоян ва гъавчу», «Иш устьюнде», «Къоз», «Биченликтө», «Балжибинлени йыры», «Гюл-чечек ийис чача» йимик тизив шиъруланы язды. Олар дарс китаплагъя салынып, минглер булангъы охувчун яшланы тарбияладылар.

Яшны табиатын яхшы билеген А.Салаватов оъзюню шиъруларын герекли дазуда сакълап битдире эди. Ону яш охувчуну ялкъдырагъан шиърусу ёкъ десек янгылышмасбыз.

Алимпаша Салаватовну жавгъарлы сатырлары бизин гъали де тамаша эте, гёнгюбюзню ача, юргибизни къувната:

**Ёлдашларым, ким ялкъынан, ким ялкъажакъ
Бизин элде шаршар булакъ башлардан,
Булакъ башда эл эркеси яшлардан,
Элни гюлю – кишдег къара къашлардан...
Гъава таза, чакъ да ачылгъан тегиши,
Гезген къолай бал татывлу ашлардан.**

Шо заман сююв лириканы гъали де уългю гысапланма ярайгъан асарлары да яратылды.

А.Салаватовну «Шимал елине аманат» деген ва оъзге сююв шиъруларын охувчулар къолдан къолгъа берип юрой, гёнгюндөн уйрене эдилер.

Сагъынчлыкъыны гъакъында шаирни къыркъ йыллар алдын язгъан сёзлери гъали де юрекге май болуп ягъыла:

**Гъей элим, тувгъан элим,
Мени къайтар яда магъя оъзюонг къайт.
Гъей элим, къонакъ елим, йымышакъ елим.
Сен сама къайт, сюйгениме салам айт!**

**Сени учун къыйын къуллукъ гёрюнмей,
Сююп эшсенг, нече де тез етерсен
Мени учун гез бир Яхсайны эринмей,
Къырда гёрсенг, чёгюп икрам этерсен.
Уйде буса терезелерин уват,
Ма, бу гюлню аякъ тюбюне ташла.
Атым сёйле, балики, этмес сагъа зат,
Къулагъына гъалым шыбышлай башла.**

**Неге айырылдынг инг де татли чакъларда
Йыллар булан болжал къюоп арагъа.
Янгыз къалдым долана ят якъларда
Излеп дарман шу сен салгъан ярагъа.**

Инсанны ич яшавун, сююв-сагъынч гыслерин, табиатны зорлугъун ва гёзеллигин суратлап А.Салаватов язгъан тенгсиз тизив шиърулар, тамаша тюгюлмю, бир-биревлерде разисизлик тувдурду, уллу шаирге терс гёз булан къарайгъанлар да табулду. Жамият яшав булан, гюнню ябушувчу борчлары булан иштагъланмайгъан шаир гысаллап ону бетлейгенлер де болду. Юрги инче, гъатсыз уялчан А.Салаватов оъзюоне этилеген тюзсюзлюкге чи нечик де къаршы турмады, гъатта не гюнағыны да бойнуна алмагъя гъазир эди.

Юнус Алимхановну 1934-нчю йылда чыкъын «Абатлар» деген китабына А.Салаватовну гъакъында бетлев шиъру салынгъан эди. Шо «шиъругъа» баянлыкъ береген «арт заманларда къумукъ язывчулар сыйрасындан оъзюон тайдыргъан Алимпаша Салаватовгъа бетлев» деген эдепсиз сёзлер осуз да оъзюоне рази тюгюл шаирге авур таъсир этди. Негъакъ бугътан ябывчугъа жавап берегенни орнунда А.Салаватов оъзюон сёгюп макъала чыгъарды. «Уллу пессимизм – юрек бошлугъу» (оъзюом оъзюомню гъакъымдан) деген шо

макъалада булагай язылгъан: «...Алим энни, озокъда, ол алдынгъы пессимист, гёзьяшлы Алим тюгюл. Ол, гертиден де, Октябрден сонг сиз «Биринчи гесекде» охугъан чирик ойлу, сюзюк гъисли къалам есси тюгюлню аз-маз буса да гёрсетме де гёрсетди бугъай.

...Тилеймен оъзге ерли газетлер де шу макъаланы оъзлени бетлеринде гъеч болмаса петит булан сама чыгъарып, мени массаны алдында жавапгъа тартсадылар» («Ленин ёлу», 27-нчи февраль, 1934).

Гъали бу сёзлени охугъанда кюлкюнг де геле, гёзьяшларынг да чыгъа: асил къылыкъылы, таза юрекли, дазусуз эдепли Алимпашаны гёресен!

Шо йылларда язылгъан кёбюсю макъалалар учун гъали магъя уялма тюше, тек А.Салаватовну якълап язгъан макъала булан оъктем боламан. Ондан бир нече сатырны гелтирсем, эдепсизлик болмас бугъай: «...Не учун Алимпаша оъзюн къумукъ язывчуланы сыйдаларындан тайдыргъан? Ол Дағыстан совет язывчуларыны къумукъ секциясыны инг актив членлеринден бириси ва бугюн де бизин печатыбызда инг кёп ортакъчылыкъ этеген язывчу. Олай болгъанда «Бетлев» шиъруну автору не айтмагъа сюе?

Айры-айры куплетлени анализ этмек булан ону мурадын англамагъа болабыз:

**Сарай шаирлени пикрусун бузгъан,
Эсги адатланы таптагъан, тозгъан,
Янгыны язагъан итти къаламлы
Бюдюремес юрекли бир шаир герек.**

Айтмагъа, Алим Салават булагай бир шаир тюгюл. Ол сарай шаирлени пикрусун бузмагъан, ону янгыны язагъан къаламы ва бюдюремес юреги ёкъ. Нечакъы сюймесем де куплетни мен башгъа күйде англамагъа болмайман.

Уъчинчю куплет дагъы да авур тие ва гертиликден болгъан чакъы узакъ:

**Арт давлар сесине яш белин бувгъан,
Пролетар ананы баврувдан тувгъан,
Сыптын фабрикге, заводгъа бургъан
Умуту там эркин бир шаир герек.**

Мундан англашылагъангъа гёре, Салаватов пролетар ананы баврундан тувмагъан. Социалист санайине, бизин фабриклибизге, заводларыбызгъа бетин бурмагъан ва оланы оъсдюрмек ёлунда чалышагъан шаир болмагъан э肯! Муну да башгъа күйде англамагъа эп ёкъ.

Ахырынчы 6-7 куплетлени занги айрокъда яман урула ва оларда енгил гъакъыллылыкъ, маънасызлыкъ ойр формагъа етишген:

**Гертини ойлайгъан таза юрекли,
Мискинге ачыкъ ёл болув тилемли,
Арт уъстюн давларда сымас билекли
Душмангъа тийрекли бир шаир герек.**

**Къурулуш ишинден ялкъмай, талмайгъан,
Юрюш абатындан артда къалмайгъан,
Большевик тюбегин ерге салмайгъан
Чартламас юрекли бир шаир герек.**

Булардан не англашыла? Алимпаша Салаватов гертиликни айтагъан, таза юрекли, загъматчыгъа тюз ёлну тилейген, душмангъа къаршы, къурулушубузну уллу ишлеринден ялкъмайгъан, артда къалмай олар булан юрийген бир шаир тюгюл!

Мунча уллу яла япма чакъы Алимпаша Салаватов не этген? Огъар этилеген бу бетлев дурусму? Бу суаллагъа жавап бермек учун мен ортагъа бирдагъы бурай бир сорав салма сюемен: Алимпаша Салаватов кимдир!

Алимпаша Салаватов – бугюнгю совет къумукъ адабиятны биринчи драматургу, инг гюнерли шаирлеринден, танкъытчыларындан ва фольклорну, адабият тарихин тюнтуловчюлеринден бириسى.

Ол оъзюню орта мактаплардагъы муаллимлик иши булан тавлар уълкесини социалист къурулушуна юзлер булангъы пролетар кадрларын етишдирмекде берген пайдаларын къошмайллы, бугюнгю адабият гъаракатыбызгъа да уллу кёмеклер эте. Алимпаша Салаватов совет къумукъ адабиятында башлап шиъру китап чыгъаргъанлардан. Дагъыстанда ватандаш давланы девюро йимик инг актуал, гюнню ябушувчу темасыны уъстюнде «Къызыл партизанлар» деген А.Салаватов язгъан пьеса республика конкурсунда биринчиликни къазанды ва сагънагъа гъар салынгъанда Буйнакскини жамияты ягъындан алгъышланмакъда.

Къумукъ адабиятында фольклорну башлап тюнтуоме башлагъан ва ону Маркс – Ленин къараву булан анализ этмеге чалышгъан Алим Салават тюгюлмю?

Эсги къумукъ адабиятыны инг уллу шаирлери Йырчы Къазакъынва Магъаммат-апендини яратывчулугъун анализ этмеге биринчи керен урунгъан ва оланы уъстюнде ишлеп тургъан Алим Салават тюгюлмю?

Мактапларыбыз учун гъар йыл охув китапланы тюзелтеген авторлардан бириси Алим Салават тюгюлмю? «Ленин ёлу», «Социалисти къурулушу» газетлеребизде оъзюню адабият тарихни тюнтов макъалалары булан актив күйде ортакъылыкъ этеген Алим Салават тюгюл, кимдир?

Иш бурай болгъанда ёлдаш Алимханов этеген бетлевню не мънасы бар? Алимханов этген иш ёлсуз уллу янгылышлыкъ. Огъар гёре де Юнус тез хатасын бойнуна алмагъа ва оъзюню танкъыты булан печатда чыкъма герек. («Ленин ёлу», 5-нчи май, 1934).

Кёбюсю шиъру китаплар сынавлу усталаны баш сёзю булан чыгъа эди. Абдулла Башировну китабына да баш сёзни Алимпаша Салаватов язды. Язывчулар бир-бирине яхшылыкъ ёравну шартларында адабият чалт ва уъстюнлю оъсдю.

(«Къумукъланы адабияты», 1964.)

Абдулкъадир АБДУЛЛАТИПОВ,
филология илмулданы доктору,
профессор

АЛИМПАША САЛАВАТОВ

Алимпаша Салаватов (огъар ёлдашлары Алим Салават дей болгъан) оъзюнью яратывчулугъун У.Буйнакский, Ж. Къоркъымасов, З.Батырмурзаев ва С.Къазбеков йимик къылышы да, къаламны да бирикдирип къоллагъан лап пагъмулу яратывчуларыбыздан. Ону шавлалы пагъымусуну амалгъа геливюне анадаш фольклор, Й.Къазакъ, М.-А.Османов, Абусупиян, М.Алибеков, Н. Батырмурзаев, Шихаммат къади, тёбенжюнгүтейли Абдулгъалим, З. Батырмурзаевни, Т. Бийболатов йимик язывчуларыбызын яратывчулугъу мекенли таъсир этген. Эсгерилген авторлар шо замангъы адабиятыбызын милли юзюн болдургъан, ону инг де ярыкъ юлдузлары эди.

Дагъы да ачыкъ этип айтсақъ, Алим Салаваттъя мекенли таъсир этген асарлардан Абусупиянны «Дагыр – Зугъра», «Юсуп алайгъи салам», «Бозигит» деген дастанларын, ону «Маликаны хабары», «Гъатам Таи» деген хабарларын, Н. Батырмурзаевни «Языкъ Гъабибат», «Давут булан Лайла», «Насипиз Жанбике», деген повестлери ва ону «Жаншагъ», «Денгиз Синдибат» деген гёчюрүлген асарларын, Абдулгъалимни «Лайла ва Мажнун» деген дастанын, Шихаммат къадини Гюсейинни къыйынлы къысматына багъышлангъан поэмасын эсгерме болабыз.

Заман гете туруп, ол азербайжан (Н.Гянжеви, М. П. Вагиф, Мирза Фатали Ахундов, Н. Нариманов), рус (А. С. Пушкин, М. Ю. Лермонтов, Н. А. Некрасов, Л. Н. Толстой, А. Чехов), татар (А. Токъай, Г. Ибрагимов) йимик язывчуланы асарларыны таъсирин де сезген.

Алим Салаватны яратывчулугъу кёп ахтарывчуланы тергевюн тартгъан. Шоланы арасында Чобанзадени, А. Назаревични, Х.Авшалумовну, А.Сулеймановну, К. Султановну, Аткъайны, М. Зульфукарованы, К.Абуковну ва олай оъзгелени атларын эсгерме ярай. Эгер А. Назаревични, Х. Авшалумовну, Аткъайны макъалалары Алим Салаватны яшавуна багъышлангъан эди буса, А. Сулеймановну, М. Зульфукарованы, К.Абуковну ахтарывлары ону яратывчулугъуна багъышлангъан. Абдулвагъап Сулейманов оъзю Дагъыстан язывчуларыны союзуну Правлениесини председатели заманда (1946-1949 йылларда) Алимпаша Салаватовну белгили пьесаларын ва шыру асарларын жыйып, онгарып, оъзю баш сөз де язып, 1951-нчи йылда биринчилей китап

этип чыгъаргъан. Камал Ибрагимович Абуковну гъаракатыны натижасында Алим Салаватны пъесалары бириңчилей орус тилге гёчюрюлөп, айры китап болуп басмадан чыкъды.

А. Салават 1901 йылда Яхсайда сынлар язып доланагъан ярлы Къанболат-ны ағылюсунде тувгъан. Къаламалықъдан, зулмудан ясалгъан бу дюнья гиччи Алимни къагърулу күйде къаршылай. Оъзюне дёрт йыл болагъанда ол ана сюювюндөн, ону йылы сёзюндөн, атасыны гъай этивюндөн даимге магърюм къалгъан. Алимни оъсююнене, тарбиялавуна Терекли Мектепде ишлейген атасыны къардаши тергев берип оъсдюрген.

Заман гете туруп Алим оъзбашына охума-язма уйренген ва оъзюне къаршы болгъан китапланы уллу иштагълыкъ булан охуй башлагъан. Дюньяда ярлыкъ булан байлыкъны масъаларындан къайры, билимни ва билимсизликни масъалалары барны ол тез англагъан.

Оъзюню башлап яратылгъан шиъруларында Алим айланасында байлыкъдан оъюрген де, ярлылыкъдан ичкына турагъанлар да барны айта. Яш шаир бу ессиз, пасат дюньяны маънасын англап болмай талчыгъя. Дюньяда оъзюйимиклер кёп барны ва олар билимсиз, маърипатсыз къалгъанын англап, шаир оъзюнию чарасызылыгъын айта:

**Къыбламда асрулардыр юхлайгъан,
Жагъиллиқден дангырагъан тавлар бар.
Къанатгъа бир эп этип учма сюйсем,
Етме къоймай яш жаныма явлар бар.**

Муна шо заман тувулунгъан болма ярай ону юрегинде байлагъа бакъгъан оъжетлик ва ярлылагъа байлавлу языкъсыныв, рагъму.

«Тиленчи яшны тилинден» деген шиърусун он дёрт йыллыкъ Алим бу рагъмусуз, къагъру дюньяда оъзю яп-янгыз къалгъанына, бирев де оъзюне тергев бермейгенине, кёмек этмейгенине къыйнала. Гийме адамшавлу опуракъ ёкълугъун, оъзюню дертиң айтма адам ёкълугъун айтып, оъзюню яшавун ол яшавгъа гысап этмей къала.

Ярлыланы къыйынлы яшавун «Темирчиге», «Темирчи» деген шиъруларында да суратлай. «Адашгъан ёлавчугъа» деген шиърусунда ашап-ичип, кеп чегип яшайгъан акъ къазакълагъа оланы гележеги ёкълугъун, инкъылап оланы дюньядан ёкъ этежегин англатагъандай бола.

Оъзюню «Нартлагъа» деген шиърусунда шаир инкъылап ёлунда тыш елевчүлөгө къаршы ябушагъанлагъа уллу макътав, алгъыш эте.

«Салам болсун» деген З. Батырмурзаевни атындан язгъан поэмасыны гесегинде шаир инкъылып уьст болгъан сонг, халкъ паражатлыкъга чыгъып яшар деп инана.

Алим Салават яшлар учун да «Эшит», «Мактап», «Резин топ» деген къүжурлу шиъруларын язгъан. Ол Бакюде охуйгъан заманында элине ва сюеген адамына багъышлангъан шиъруларын да яратгъан.

Совет гъукумат токъташгъан сонг Алим Салават Темирханшурада къысгъартылгъан муаллим курсланы, сонг Къазан шагъарда да шолай курсланы тамамлап, ата юртунда мактапны директору болуп, сонг Буйнасскийде педучилищеде дарс берип юрюген.

1927- йыл Дағыстан Наркомпросну буйругъу булан ону Бакю пединститутуна охума ёллагъан. 1930 йыл Дағыстанда пединститут ачылгъанда,

ол 1931 йыл ону тамамлай. Дағыстан пединституту битдирип, Уллу Ватан давда жанын къурбан этгенлеге ДГУ-де эсделик тақтасында Алим Салаватны фамилиясы да бар. Ол охувун Бакюде тамамлагын деген токъташдырыв тюз тюгюл. Шоғъар шагъатлыкъ эте о заманғы ДГПУ-ну 1933 йылда охуп битдиргендени виньеткасы да. Шонда Алим Салаватны сураты да бар.

20 – 30 - нчу йылларда Алим Салават къаныгъывлу күйде адабиятны тармагъында чалышғынан. Шоғъар ону 1925-нчи ва 1930-нчу йылларда басмадан чыкъын шырку китаплары шагъатлыкъ эте. Алим Салаватны фольклор жыйыв, топлав ёлундагы гъаракатыны натижасы 1939-нчу йылда чыкъын «Чечеклер» деген антологияны гёrmекли бёлжюгү болуп токттай.

1930-нчу йылда янгы ачылғын Пачалыкъ къумукъ театрны бир янгыз да репертуары болмагынан. Шону ва узакъ къалмай оъзге милли театрланы ачылажагы гёз алгъа тутулуп, Дағыстанны Наркомпросу инкылап темагъа байлавлу пьесагъа конкурс билдирген. Шо конкурсда ортакъчылыкъ этип, Алим Салават оъзюню «Къызыл партизанлар» деген пьесасы булан бириңчи савгъатны къазанғын.

Алим Салаватны герти къурдашы болғыни тил илмұланы алими Зайнал Бамматов гетген асрун 60-нчу йылларында магъа шо пьесасы не-чик яратылғынан гъакында хабарлагынан эди. Ону айттывуда гёре, шо заман жағын А.Салават белгили шаир ва көп давларда ортакъчылыкъ этген, бай яшав сынаву буланғын Темирболат Бийболатов булан ювукълукъ юрютген ва пьесаны устьюнде ишлейгенде, ону көмегиндөн пайдаланғын, айрокъда, бай адамланы, офицерни келпетин яратывда. Шо саялы болмагын ярай, ол оъзюню аслу уылгюлю игитлерини бирине Темир, биревюсюне Болат деп ат къойғынан. Оъзюне устазлыкъ этген Темирболатны атын эки бёлжюп, Алим оъзюню уланларына да бирине Темир, бирине Болат деп къойғын. «Къызыл партизанлар» деген пьесада автор халкъны инкылап ёлундагы ябушувун суратлагынан. Пьесада халкъны насиби саялы ябушагъанланы (Боллатны, Темирни, Къыстаманны) къужурлу келпетлери де яралғын. Пьесада душманланы келпетлери де (Солтанбекни, Абдулмежитни ва оъзгелени) бек уста яратылғынан. Гъар игит оъзюню тили булан сёйлей. Инкылап ябушувдан гъеч англаву ёкъ, яшавдан янгыз яхшылыкъны гёзлеп турагын, сонг уллу балагълагы тарығынан Къыстаманны келпети ону ролюн ойнагын актрисаға терен ойнама имканлыкъ берген. Оъзюне этилген зулмудан шайтанлы дарражагы чыкъынан Къыстаманны ролюн, Барият Муратова залны (санларын тербетмей, мимикасын гёрсетмей, сесин чыгъармай) пауза булан сегиз-он минутгы сакълай болғын деп токъташдыра эди А.Къурбанов. Шо буса актисаны уллу пагымусуна шагъатлыкъ эте болғын. Ону айттывуда гёре, шолай паузаны Европада янгыз агъа-ини Адельгеймлер эте болғын.

Пьесадагы агъвалатлар инкылап гючлени устьюнлюгү булан тамамлана. 30-нчу йылларда бу асар Къумукъ театрны саянасында көп керенлер салынып ойналғын.

Арадан бир нече йыллар ойтуп, Алим Салават «Айгъази» деген оъзюню маңында пьесасын яратып, къумукъ адабиятга ва къаравчулагын уллу савгъат этген. Белгили йырны сюжетин къоллап, ону ичделигин оъзге агъвалатлар булан толумлашдырып, автор халкъны эркинлиги саялы ябушагын игит Айгъазини келпетин яраттыйнан. Пьесада Айгъазини досу Гюлкъызынан ва оъзге къатынланы гъайбат келпетлери де охувчуну тергевюн тарта.

Эсимде бар Айгъазини ролюн А. Курумов, Гюлкъызыны ролюн Барият Муратова уллу ругъланыв булан ойнайгъаны. «Айгъазини» сағынагъа салма онгарывда А. Салаватгъа Гъамит Рустамов кёп кёмек этип, шо пьесадан къужурлу спектакль яратып, халкъгъа савгъат этген.

Отузунчы йылланы ахырында къыйыкъсытывланы натижасында интеллигентияны кёбюсю вакиллери тутулуп, туснакълагъа салынып, оылтюрюлюп, тюзсюзлюк, зулму жамиятда къобуп турагъан заманда, рагъмуну, гъакъ гертиликни, тюзлюкню ёлларын ахтара туруп, М.Къурбанов «Молла Насрутдинни», А. Салават буса, «Къарапач» деген пьесаланы яратды. Алимни пьесасы белгили халкъ ёммагъына аласланып яратылгъан. Пьесада автор ағылу яшавдан таба ялгъан булан гертини, гүңчюлюк булан рагъмуну, оъжетлик булан бавурлу болмакъны масалаларын гётере туруп, дюньяда тюзлюкден, рагъмудан артыкъ зат ёкъдур деп токъташдыра.

Оътген асруну алтмышынчы йылларында мен ДГУ-де ишлеме башлагъан заманда, шонда шайлы оъмюр сюрген, бийик бойлу, начар къаркъаралы, рагъмулу иржайыву булангъы тёбенжюнгютейли муаллим Хизри Гъажиев геле бола эди. Неге буса да ол заман Бабаорт районда яшай эди. Ол йигирманчы йылларда Буйнаск педучилищеде охуйгъанда, онда дарс береген муаллими Алим Салаватны яхшы таныгъан. Ол сююмлю муаллими, Алим Салаватны атын уллу гъюрмет булан эсгерээ эди: ана тилин кёп сюегенин, къысгъа мекенли сёзниу къыйматлайгъанын айта эди.

Бир керен Алим Салават оъзюню охувчуларына тёбенжюнгютейли Салидин бийге багъышлангъан хабарын охугъан. Шо хабар басмадан чыкъмай къалгъан ва оъзюню маънасына гёре, шо заман чыгъып да болмай болгъан. Хизри муаллим шо хабарны ичделигин айтып, ону бизге малим этди. Хабарда агъвалат Тёбен Жюнгютейде юрюле. Заманы он тогъузунчу асруну аввалы яда он сегизинчи асруну ахыры болма ярай. Саладин бий Магътулу ханлыкъны ханы болгъан. О заман шо ханлыкъны къуршавунда болгъан Къакъашура, Паравул, Къарабудагъент, Гюбден ва бир нече авар юртлар. Олар ханъя ясакъ тёлей, авлакъ ишлерин де кюте болгъан.

Авлакъ ишлени заманларында ашлыкъ къайтарылагъанда юртда булкъалар юрюле болгъан. Булкъаларда жагъиллер масхара этип, йырлап, бийип, шат бола болгъан. Муна шолай заманда Саладин бийни Гъажимурат деген къойчусу, къуллугъу болуп юртгъа гелгенде, булкъагъа къаршы болгъан. Булкъа юрюлюп турагъан заманда нёкерлери де булан Саладинни уланы геле турал деген хабар етишгенде, жагъын уланлар тозулма башлагъан. Гъажимурат олтургъан еринден де тербенмеген. Бийни уланы къойчу оъзюне этме тюшеген гъюрметни этилмегенин ушатмагъан. Гелип огъар къамучу булан ургъан. О заман Гъажимурат: «Алейкум салам» деген. Бийни уланы экинчилей ургъанда, Гъажимурат: «Бий, мен сагъа салам бердим» дегенде, бийни уланы уйчончюлей де ургъан.

Шо заман Гъажимурат хынжалыны сабына къолун да салып, нёкерлөгө ювукъ болгъаны, оылтюрермен деген бу агъвалат юрюлюп, къалмагъал болма турагъаны Саладин бийге етишген. Саладин бий гелип, ишни болгъан кююн мекенли билген сонг, уланына «Сен гъар ерде де оъзюнгю шулай юрютемисен, - деп сорагъан. Шондан сонг Саладин бий, уланыны башын гесдиртип, Гъажимуратны оъзюне улан этген.

Шондан сонг Гъажимурат кёп керенлер Саладинни къызын якълагъан.

Артда да Саладин бий абреклер чапкъын этгенде, олагъа къаршы ябуша туруп, ойле. Хабарда бийни оызденлиги, намусу гёрсетиле.

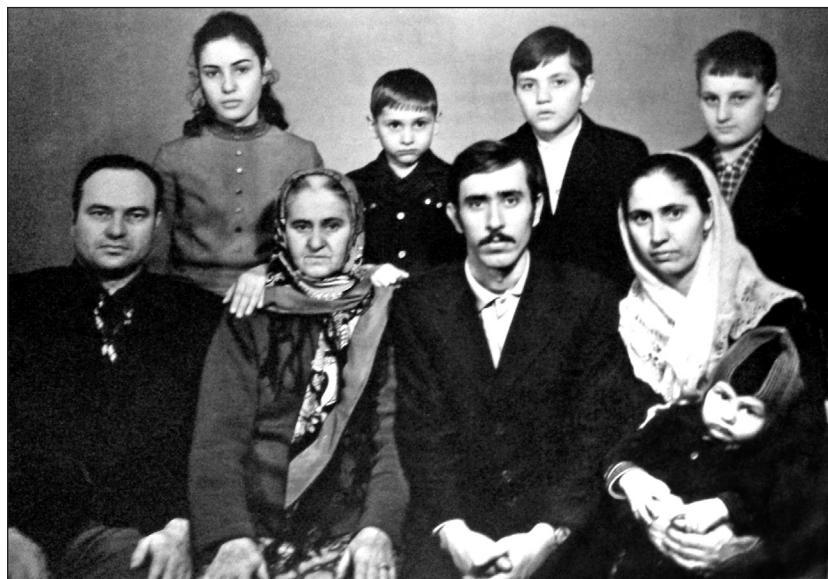
Бу хабар Алим Салават янгыз шаир, драматург болуп къалмайлы, прозаик болгъанлыгъына да шагъатлыкъ эте. Тарихде болгъан бийни аты хабарда алышынгъан болма ярай.

Давдан алдагы йылларда Алим кёп тюрлю асарлани («Колхозда душман», «Совет ағылу» деген пьесаланы, о замангъы яшавну терс янларын сураттайгъан романын) яратма урунгъан. Тек бирден башлангъан дав ону шавлалы хыялларын яшавгъа чыкъма къоймагъан.

Алим Салават ойр даражадагы хыялларына тенг болуп яшайгъан улан болгъан. Бир затны айтып, башгъа затны этегенлерден болмагъан. Ону шо хасияты дав башлангъан сонг ачыкъ бола. Ол “Дагыстан инче саниятыны ат къазангъан чалышывчусу” деген атгъа еслиги де булан, давгъа бармаса да яратагъан броню барлыгъына да къарамайлы, давгъа гетме токъташгъан. Дос-ювукълары огъар «Я Алим, сени брононг бар, савлугъунг осал, гёзлеринг яман гёре, сагъа давгъа бармасанд да ярай», дейгенлеге ол, ачувланып: «Сиз не сёйлейсиз? Мен Айгъази, Болат йимик уланланы келпетлерин де яратып, давгъа бармай къалма магъа ярайгъан затмы?» деген болгъан.

Бу ерде Къумукъ театрны артисти, Россияны халкъ артисти Алим Салават булан къурдашлыкъ юрютген башгъа Алимни – Алим Къурумовну гетген асруну алтмышынчы йылларында айтгъан эсделиги эсимде. Ол булагай дей эди: «Броню да, дос-ювукъларыны тилевюне, буварывуна да къарамайлы, ол давгъа гетегенин бир де унутуп болмайман. Алаша бойлу, узун щинель, уллу солдат этиклер гийген Алим тизилип барагъан солдатланы арасында дагы да алаша гёрюне эди. О заман ол давгъа барып не этип болажакъ экен? Эгер уйде къалса нече тюрлю къужурлу асарлар яратып болар эди, - деп ойлай эдим, гъали де шолай ойлайман», - деди.

Муна шулай болгъан бизин сююмлю, ватанын, халкъын артыкъ сююп, огъар жанын къурбан этген бизин ойтесиз саламат хасиятлы, зор пагымулу Алим Салаватыбызыны къысматы.

Суратда: Алимпаша Салаватовну ағылюсю.

Эсделиклер

АЛИМПАШАНЫ АГЬЛЮСЮ

Пагъмулу драматург ва ярыкъландырывчу Алимпаша Салаватовну аты савлай къумукъ халкъгъа белгили. Ол къумукъ драматургияны тюп кюрчюсөн салгъан. Ону гъакъында кёп-кёп макъалалар, эсделиклер де язылгъан. Къумукъ театрға да ону аты къюлгъан. А. Салаватовну «Айгъазиси» узакъ йыллар сағынада яшап тұра ва яшажақт. Мен шу макъаламда Алимпаша Салаватовну агълюсюн гъакъында хабарлама сюемен. Эгер де мен янғылыш тюгюл бусам, Алимпашаны агълюсю, авлетлери кимлер болгъанлығы ва не-чик яшагъанлығы гъалиге ерли генг күйде аян этилинмеген. Шо саялы оланы охувчуларбызы булан ювукъдан таныш этмеклини тийишли гёрдюм.

Биринчилей айтсам, мени анам Салимат да Алимпашаны агълюсю Халипат да (Аллагъа рагъмат этсин оланы) - узукъарилер. Экинчилей айтсам, мени атам Моллакъа да, Алимлаша да (Аллагъа рагъмат этсин оланы) бир мадрасада охугъан ва ювукълар болгъан. Учюнчөлөй айтсам, Алимпашаны авлетлери булан ювукъдан къардашлық тутуп, бир-биревеге къатнап, яш вакътиде бирге ойнап, узакъ заман оытгергенмен. Муна, шу уыч зат магъа оланы гъакъында язмагъа толу күйде ихтияр бере.

Сиз де билеген күйде, Алимпаша Салаватов давға гетип, шондан къайтмай да къалды. Шоллукъда агълюсю Халипатны къолунда биринден-бири гиччи 5 яш къала: Болат, Тавус, Темир, Лайла, Казбек.

Оланы 4-вю замансыз гечинип, янғыз Лайла сав къалгъан. Гъали оланы сизге гезик булан таныш этейим. Халипат шайыхланы тайпасындан чыкъгъан тиштайпа. Шо себепден болма ярай, ол бусурман динге гъалал къуллукъ этеген къатын эди. Ол оызюню авлетлерин де дин ёлда тарбиялады – оланы барысын да намаз да къылдырып, ораза да тутдуруп, къылықъы – ёрукъыга уйретди. Алимпашаны уллу уланы Болат – муалим касбугъа ес болуп, Кестекде, Темиравулда, Яхсада учитель, школаны директору болуп ишледи. Артдагы йылларда Болат юртдагы «Правда» колхозну парторгу этилинип сайланды ва шо къуллукъын оыр даражада күтмелеге бажарды, бүйрукълар берип, къоркъутуп тюгюл, сабур-саламат насыгъаты булан.

Шолай таза, асил, гелишли Болатны яшав къысматы тюзелмеди.

Ол оызюне 37 йыл болагъанда тёшекге тюшдю. Шондан сонг 40 чагъына да етишмейли Болат гечинди. Болатдан къалгъан эки улан ва эки кызы бүгүнлерде арив яшап туралар. Болат мисгинни къызардашы Тавус оымрюон китапханада ишлеп ийберди. Тавус да бек исси ва илиякъылы тиштайпа болгъанлықъы кёплөр шагыатлықъ этежек. Ол да уланкъардашындан сонг кёп яшамады. Алимпашаны авлетлерини лап да гиччиси Казбек (ол мени ювугъум эди) башлап педучилищени, сонг да Дагыстан университетни тарихи факультетин битдирип, оызюню къысматын муаллим касбу булан байлады. Муаллим болуп бир нече йыл ишлеген сонг, Казбекни ерли интернатны директору этип белгиледи. Шо вакътиде шо интернатда тюрлю-тюрлю районлардан гелген 50-ге ювукъ яш сакълана эди. Шолагъа Казбек Алимпашаевичден аявлу адам ёкъ

эди десек, ялгъан болмас. Башгъа тюгюл, оызге авлетлерине йимик Казбекге де табиатдан атасындағы асиллик берилген эди. Оымюр чагты 40 йылдан ойтген сонг Казбекни де тез-тез къаны гётерилегенлик инжитме башлады. Нечакъы авруса да, Казбек амалгъа гелип кант этмей эди. Шоллукъда ол, сыр билдирмейли, оызюне 46 йыл болгъанча яшады. Бир гюн авруп, эсде ёкъда тайып да къалды. Агъасындан ва инисинден замансыз айрылгъан Темирни башын къайгъылар еледи. Темир агъа - инилени арасында динге айрыча берилген эди. Ол савунда кёп-кёп зияратлагъа сапар чыкъды. Оызюню къолундан гелеген садагъаларын оълешип, яшны да, уллуну да гёнгюн алып оымюр сюрдю.

Бир де эсимден таймай Темир магъа бир гюн булай деди: «Яшлай оыл-ген агъам, къыздардашым, иним эсиме тюшген сайын бир атаны гъакыллы сёзюн эсге ала боламан. Бырынгъы заманларда кёп яшлы агълюню башын тутгъан бир ата авлетлери булан ашама олтургъанда олагъа багъып: «Аявлу балаларым, арагъызыда барыгъыздан да кёп де яшап, наисипсиз болажагъызыз къайсыгъыз экенсиз?» – деп кюстюнген. Кёп де яшап, неге наисипсиз болма тарыкъ? деген ёравну уланлары яшлыкъда англамай тургъан. Яшдан уллу болуп, уллуда къарт болуп, бирин бири гёме туруп, лап да артда къалгъаны: «Гыы, гъали тюшюндюм, атамны гъакыллы сёзюне, бары да къайгъыланы да ютуп, мен болгъанман шо наисипсиз», – деген.

Гертиден де бу хабар Темирни къысматына бек ошашлы. Оызгелери йимик Темирни оымрю де узакъ бармады.

Ол оызюне 59 йыл болагъанда аз авруп гечинди. Буссагъатгъы вакътиде Алимпашаны авлетлеринден сав къалгъаны Лайла. Ону эри Анвар Батыр-мурзаев геология ва минералогия илмулданы доктору, профессор, пагъомуу ва белгили алим. Олар биргө бир уланны ва уч къызыны тарбиялагъан, охутгъан, уййлендирген.

Алимпашаны авлетлери яшлай оылуп гетсе де, амма ону балаларыны балаларыны санаву йыл сайын арта бара. Шоланы арасында гиччи Алимпаша да, Айгъази де, Казбек де бар. Аллагъ оланы оымрюло этсин!

Бугюнлерде яхсайлышыланы авузундан «Гъей, Аллагъым, шонча яхшы адамларыны яшлай алмакъылгъынгны себебин оызюнг яхшы билесендир! – деген кюстюнүвлени эшитмеге боласан. Алимпашаны агълюсю ва авлетлери сыйлы зияратларда гёмюлгенлер. Оланы къабурларына элтеген сокъмакъга адамлар аякъларын аяп-аяп басалар.

*Магъамматамин Адильханов,
Россияны язывчуларыны Союзуну члени.
«Къумукъ тюз», 29 август, 2003 й.*

ЗАМАНДАШЛАРЫ ЭСГЕРЕ ЭДИ

(Алимпаша Салаватовну 100 йыллыгъына)

Гъар девюрню оъз яратывчулары бола. Тек герти адабият, оъзге наслугъя да оъзге девюрлөгө де етише. Алимпаша Салаватовну яратывчулугъу шогъар шагъат. Бу йыл кёп гъюрметли яратывчу усталарыны бири А. Салаватов тувгъанлы 100 йыл тамамлана. Шо юбилей байрамгъа гъазирлик гёре туруп, мен Алимпашаны яхшы таныгъанлар булан ёлугъуп, оланы эсинде уллу драматургубуз нечик эсде къалгъаны гъакъда лакъырлашгъан эдим. Олар айтгъан ойлар илму тептеримде язылып сакълангъан. Оланы бирлери булан охувчуну таныш этейим.

Дагъыстанны халкъ шаири Абдулвагъап Сулейманов сёзюн булагай башлады: «Сен яхшы билесен мени яшавумда нече тюрлю къыйынлыкълар къаршы болгъанны. Яшлайын етим къалып, яшавгъа чёрек къазанар учун къойчу болуп юрюдюм. Алимпаша болмагъан буса, мени яшавум дагъы да къыйын болур эди. 20-нчы йылларда ол мени Герменчик къотанлардан къыдырып табып, Яхсайгъа алыш гелди. Оъзю заведующий болуп ишлейген юрт мактапгъа охума салды, ону битдиргенде, Дербентдеги педтехникумгъа онгарды. Шолайлыкъда, Салаватовну яхшылыгъындан мен билимли болдум».

Бу сёзлерден сонг шаир, оътген гюнлени гёз алдына гелтиргендей ойгъя чомулуп токътады. Арадан мюгълет гетген сонг да оъзюню кёп абуrlайгъан адамыны гъакъында дагъы да оъз ойларын айтды: «Алимпаша Салаватовну совет халкъгъа ва совет адабиятгъа этген къошуму пайдалы. Ол Уллу Ватан давну фронтларында душмангъа къаршы ябуша туруп, оъз халкъы ва оъз Ватаны учун бүтюн яшавун къурбан этди. Ону яшаву ва бары да къуллукълары халкъны эсинден бир заманда да таймас.

Арадан заман гетип, мен белгили алим, профессор Расул Магъамматович Магъамматов булан ёлукъдум. Себеби – Алимпашаны шагъатнамалары билди-реген кюйде, А. Салаватов янты яратыв ишлөгө гиришип турагъан йылларда Р.М. Магъамматов тарих, тил ва адабият илму институтту директору болуп ишлей болгъан. Ол, А. Салаватовну 30-нчу йыллардан тутуп, яхшы таныгъан, оғъар къолдан гелеген көмегин де тийдирген.

Р.М. Магъамматов, Алимпашаны яшавун яратыв ишлерин эсгере туруп, булагай деди: «Салаватов этген тюрлю-тюрлю пайдалы ишлерин айтмайлыш, анадаш авуз яратывчулукъ масъалаларда этген ишлери де кёп зат. Фольклорну жыйимакъ, ону уьстюнде ишлемек ва оъзюню яратывчулугъунда ондан – халкъны битмейген хазнасындан – пайдаланмакъ ишде де Алимпаша дагъыстан адабиятында биринчилерден деп айтма ярай. Къумукъ совет адабиятны «Чечеклер» деген альманахыны фольклор бёлгюгөн А. Салаватов гъазирлеген.

Шо бёлюкдеги материал къумукъ адабият учун ва гъатта савлай совет адабият учун да бек уллу къыйматы булангъы иш. Алимпаша бек яхшы, бек

инче къылыкълы, аз сёз булан гъакъыллы сёйлейген адам эди. Яшавда нечакъы къыйын болса да, ону бир де кант этип эшитмедиң».

Белгили критик, шаир Камиль Султанов да Алимпашаны яхши таныгъанын мен тезден биле эдим. Шагъарны китапханасына барып, К. Султановну Алимпашаны яратывчулугъуна багъышлангъян макъаласын табып, ону охуп чыкъым. Автор шо макъаласында, А.Салаватовну «Айгъази» деген пьесасын анализ эте туруп, булаг яза: “Гъар затдан алдын, тилни таъминлигин де, тилге тергев бермейген ва ону тишили даражада билмейген драматурглар бир заманда да уъстюнлюк къазанмагъа болмаслар. Сёз устасы А.Салаватов оъзюню тилини пасигъилигinden театрны саянасында яшавну жанландырма бажарды. Халкъны таза тили булан язылгъан “Айгъази” къаравчуланы маънатис йимик оъзюне тартды”.

Дагъы да “Айгъазини” уъстюнлюгюнү себеби – герти яшавда болгъан гъаллар суратлангъанлыкъ. Халкъны ойтген яшавун шолай усталыкъ булан суратлап бажармакъ учун автор оъз халкъыны тарихин, адатларын, йырларын, аталар сёзлерин яхши билегени.

Гъалиден отуз йыл алдын А.Салаватовну 70 йыллыгъына багъышлангъян адабият ахшамы оътгерилди. Алимпашаны атындагы Къумукъ театргъя жыйылгъанланы арасында тат язывчу Хизгил Авшалумов да бар эди. Ол оъзю кёп сюеген адамны, оъзюне яшавда да кёп керен табулгъан, яратыв ишлеринде де къол ялгъагъан А. Салаватовну гъакъында бек арив сёзлер айтгъан эди. Олар да мени тептеримни бетлеринде язылып сакълангъан. «Мен А.Салаватовну бек яхши таныгъанман, ону булан илму институтда да ишлегенмен, уюнде де кёп гезиклер болгъанман. Оъзю ашамас эди ёлдашы булан тенг пайламайлы рыйзкъыны. Яшавда кимден уългю алар эдигиз, деп сорасагъыз Алимпашадан алар эдим деп жавап берер эдим. Ону йимик халкъны сюеген, халкъны тилин, тарихни, адатларын билеген, Ватаны учун жанын аямас адам аз табулур. Олай гъакъыллы, адилли, низамлы вакиллери бар халкъ да – маданият якъдан кёп алгъа гетген халкъ».

Шо адабият ахшамда Дагъыстанны халкъ шаири Анвар Гъажиев: «Алимпаша Салаватовну шиърулары, пьесалары нечик инче къайдада язылгъан буса, ону юрги де шолай инче ва асил эди. Юрек булан къаламны шолай бирлиги гъар шаирде болагъан зат тюгюл. А. Салаватовну адамлыгъы ва пагъому бир-бириндөн бир заманда да айрылмагъан. Ким биле, шо саялыш болма да ярай, оър пагъомула шаир, драматург, тизив адам Алимпашаны абурулу аты ара бёлмей эсгерилек. Мен ону яратывчулугъун уллу инглис драматург В. Шекспирни пагъому булан тенглешдиремен. Амма А. Салаватовну яратывчулугъун Уллу Ватан даву бёлмеген эди буса, ол анадаш адабиятыбызда дагъы да кёп тизив асарлар яратма болур эди. Алимпаша оълмеген, ол бизин булан яшай ва ишлей...»

Бир гезик шагъаргъа чыкъыганда Дагъыстан Пачалыкъ китап басмаханасында къумукъ театрны саянасыны усталарыны бири къазикъумукъу Шагъмардан Абдуллаевни «Ёлавчулар» деген китабына гёзюм тийди. Шо китапда автор оъзюню муаллими А.Салаватовну гъакъында бир нече керенлер эсгере. «1927-нчи йылда беш класны да битдирип, Буйнакскидеги педагогика техникумгъа тюшдюм. Бакюде педагогика институтну да битдирип гелген учитель Алимпаша Салаватов шонда адабиятдан дарс бере эди. Ону лекцияларына бек иштагълыкъ булан тынглай эдик.

Мени адабиятны сюювом А. Салаватовну лекцияларындан башланды».

Китапны, бирдагъы бетинде ол булаг яза: «Алимпаша Салаватов – мени

учителим. Техникумда охуйгъанда адабиятдан ва инче саниятдан ол береген дарслар буссагъат да мени эсимде. Мени ичимде къалгъып турагъан адабиятгъа ва инче саниятгъа бакъгъан якъдагъы сююнню ол уятды».

А. Салаватовну яхши таныгъан, бир-бир йылларда ону булан бирче охув ожакъларда ишлеген къурдаш гъисапда аралыгъы болгъан халкъыбызын асил уланларыны бири, чыныкъгъан алым ва педагог Зайнал Зиявутдинович Бамматов булан кёп гезиклер хабарлагъанман. Хабардан-хабар чыгъып, ол Алимпашаны гъакъында булат деди:

— Бизин халкъны оыр пагымулу яратывчусу (шайир, драматург, илму ахтарывчу, ярыкъландырывчукъ педагог) Алимпаша Салаватов йыллагъа мени тенглим эди. Бизге экибизге де, арпадан токъ къунанлардай, жагъ күйде белсенип, тюрлю-тюрлю охув ожакъларда муаллимлер болуп ишлеме тюшдю.

1924-нчюй йыл мен Буйнакск педагогика техникумда ана тил ва адабиятдан дарс берип турагъанда, арадан йыл гетип, Бакюдеги Пачалыкъ педагогика институтгъа тюшдюм. Экинчи курсну башлагъан йыл шо институтгъа охума Дагъыстандан дагъы да жагъил уланлар гелди.

Оланы арасында Алимпаша да бар эди. Къардаш Азербайжан вилаятда мен, къаркъарасы алашаракъ, начарсув, исбайы бетли къумукъ улан булан таныш болдум. Ол да А. Салаватов эди, бара-бара танышлыгъыбыз къурдашлыкъга айланды.

Магъя шо институтну битип, диплом алма насып болмады. Экинчи курсдан сонг мен, уйдеги гъалгъа гёре, Дагъыстангъа къайтып, алда ишлеп тургъан Буйнакскидеги шо техникумда къайтара ерлешдим. Онда дагъы да 2–3 йыл ишлеген сонг, минпрос мени Москвадагъы Оыр педагогика курслагъа охума онгарды. Шо курсларда оыр билим алышп вилаяттыбызгъа къайтгъанда, мен Буйнакскидеги, Хасавюртдагъы, Магъачкъаладагъы педагогика ва маданият техникумларда къумукъ ва рус тиллерден, адабиятдан дарс береген учитель ва завуч болуп ишледим. Белгили күйде, шо йыллар Алимпаша да Бакюдеги педагогика институтну битдирип, оырде эсгерилген охув ожакъларда ишге гиришди. Техникумларда биз бирче ишлеп турдукъ. Ондан башгъа да, биз экибиз де илму - ахтарыв институтларда ишлер юрютме чакъырылдыкъ. Тамаша заманлар эди. Гъар тармакъда, дегенлей, билимли интеллигент вакиллер бек аз эди. Шо себепден оыр билими бар бажарывлу адамлагъа яшавну тюрлю-тюрлю масъалаларында ортакъчы болма тюше эди. Шоллукъда Алимпаша, мен ва бизге ошагъанлар, яллыкъ билмей, арымай-талмай, мактапларда, техникумларда С. Стальскийни атындагъы педагогика институтда ва башгъа охув ожакъларда ишледик. Ондан башгъа да, бизге охув ожакълар учун учебниклер, хрестоматиялар язма, тизме тюшдю. Айтаман чы, бир тамашагъайран заманлар эди. Бары халкъ, олагъа къошуулуп биз де, азиз Ватаныбыз, халкъыбыз учун не яхшылыкъ этме де экиге минип яшай эдик.

Шо йыллар Алимпаша оызюню драма асарлары: «Къызыл партизанлары», «Айгъазини» «Къарачачны» язып, топлап, театрбызын сагынасына салма айланды. Мен де огъар къол ялгъай эдим. Шо йыллар бизин уйде бирдагъы улан тувду, огъар ювугъум Алимпашаны абурундан Айгъази деп ат къойдукъ.

А. Салаватов бек тамаша табиатлы адам эди. Адамны бек сюе эди. Къурдашлары учун чу нечик де, къайсы адам учун да къанын-жанын аямас, уюнден чыгып, уй берер эди. Биз бирибиз де малайиклени гёргенбиз. Тек олар гъар ерде макътала. Шолай малайиклени бири – Алимпаша эди. Мени, бир-бир гезиклер иш башгъача гелип, ачувланагъан хасиятим бар эди. Олай заманда Алимпаша яныма гелип: «Зайнал, ачувланма да, бугюнню тангаласы да бар чы. Адам къутгъаргъан хатаны адам тюзлеме яралгъан чы», – дей эди.

Узакъ яшавумда кёп ерлерде ишлегенмен, кёп яхшы-яхшы адамлар булан къурдаш-дос болгъанман. Тек Алимпаша йимик асил адам магъа дагъы къарши болмагъан...»

Халкъ шаирибиз Аткъай да эсгергенлей, Алимпаша, алмаздай, таза къылыштырылганы ва адамлыгъы булангъы ярыкъландырывчы, шаир, драматург гъисапда наслулагъа уылгю болуп токътагъан. Ол яратып оъзюндөн сонг къалгъан учь пьеса, кёп шиърулар, илму асарлар – адабият ёлундагъы къаламлагъа, Тангчолпан йимик ёлавчулагъа ёл гёргөнеген ярыкъ.

*Солтанмурат АКЪБИЕВ,
филология илмуланы доктору.
«Къумукъ тюз», 12 май, 2001й.*

Суратда: Къанболат гъажи – Алимпаша Салаватовну атасы, Алимпаша (4 йыл), Солтанат – къардаш къызы. 1905 й.

Дыалии драматургия

Муса ШИХАВОВ

ТАКЪА

Драма

(Давамы)

ЕТТИНЧИ ГЁРЮНЮШ.

Эдил ва Рая

ЭДИЛ

Къайын атанг герти кюйде йылышгъан.
Амма бизин гъава огъар къыйышгъан.
Заман-заман хабарлай ол ачылып.
Узакъ къалмай чыгъар. Сиз де, озокъда,
Гелгенсиздир юрегигиз ачытып. /Рая алышина/

РАЯ

Гелмегенмен этме огъар бёлелей.
Магъа ону агыы-макъам, йыр, йыбав.
Тамланы да къулакълары бола дей /къулагъына сейлей/.

ЭДИЛ

Гъа, олаймы!? Мен негер де ёрадым.
Не бар мунда юрюмеге ёл ташлап.
Мен темтекни къоюгъуз сиз багъышлап,
Танымайлы турға эдим... Тек башлап... /дарман иче/
Дарман ичмей къойсам, мени ишлерим
Бузукъ. Яшав этме къоймай тишлерим.
Так... не ерде токътатдыкъ биз лакъырны?
Гъа, Батавда...

РАЯ /дёгерек байлангъан долларланы столгъа дёгерете/.
Битдирейик оюнну.

ЭДИЛ /ягъагъа/.

Муна клиент!!! Этмесем бу айтгъанны
Гёнгю кюлер магъа гъатта шайтанны.

РАЯ

Сюйгенинг эт, тек гёrmесин къыр янны.
Сонг да сакъла, сакълайгъандай къыр жанны.

ЭДИЛ

Олай буса дагъы укол этилмес.

РАЯ

Этсенгде эт къутуртагъан тайпасын,
тек башындан гъайгевлюгю таймасын.
Муна дарман, гүонде бирни берерсен.
Гүонде бирни. Ахырын сонг гёгерсен.
/Къутукъ булан дарман узата. Гюлкъыз гире.
Дарманны узатгъанны гёре. Эдил дарман къутукъну
шкафыны устюне сала/.

ГЮЛКЪЫЗ

Багъышлагъыз...

ЭДИЛ

Алгъасама, чыгъып тур /Гюлкъыз гете/
Билемисен, къайын атанг бир-бирде
Сандыракълай.

РАЯ

Не дей дагъы?

ЭДИЛ

Харжым бар дей яшыргъан.

РАЯ

Мен таныйгъан Батавну??!! Бек тамаша...
Мен билсем чи борчдан бойну иеле.
Инамсызлыкъ этемен, тек ким биле.

ЭДИЛ

Нече керен сёйлетгенмен онгача,
Барны айта, айтмай къайда экенни.

РАЯ

Болуп къалса ташламасбыз орамгъа.
Къамушгъа атгъан окъдур, хотгъа мекенли.

Мен дагъы да гележекмен.

ЭДИЛ

Гёзлейбиз.

Яхшы ёлгъа барыгъыз!

*/Гете. Артындан чыгъып тез къайтып
гелип акъчаны санай/.*

Бу тиштайпа

Вуллагъ-таллагъ, юрегимни иржайта.

Бирев гелсе сюончюмню паралар.

*/Акъчаны къолтукъ кисесине тыгъа. Тийип-тийип
Къарай. Гюлкъызы геле. Гюллеге сув тёге/.*

ГЮЛКЪЫЗ

Эдил амай, къарайман арт вакътиде

Кабинетде кёп ёлугъа мараллар.

Бир къараву юз эркекни ий этген

Министирни къатынымы бу гетген?

ЭДИЛ

Къайдан бола, ол –Батавну гелини.

Фабриканы башы, опуракъ тигеген.

Не этсин, гъайын эте къайын атаны.

ГЮЛКЪЫЗ /ягъағъа/

Эшигендиз ол нечик ув себелей.

Ол юрюген ерни оту сёне дей.

Мунда бир зат яшырылгъан. Ийиси

Чыкъмай къалмас.

ЭДИЛ

Чакъыр гъали Батавну.

*/Гете. Кисесине тийип-тийип къарай. Акъчаны бир кисесинден
биревю кисесине сала. Батав ва Гюлкъызы геле/.*

Туммашшалла, сен къолайгъа тартасан.

Бу гюндөн сонг сагъа укол этилмей.

Бар зат битди...амма сен...

ГЮЛКЪЫЗ

Не яхшыдыр!!!

ЭДИЛ

Ичежексен гъар гюн дарман, бир вакъти.

Мени къатты тергевюмню тюбюнде.

*/Рая берген къутукъдан чашкагъа бир дарман салып
Гюлкъызыгъа узата./*

Сув тёк. Булгъап ичсин. Сагъа шу дарман
Башны майын ишлетсин деп бериле.

/Батав Гюлкъыз узатгъан чашканы иче/

Элт гъали, элт, яшыр алгъан еринге.
/Гюлкъыз элтип къайтып геле. Эдил шикафны къутукъларындан бир зат къыдыра./
Гъай, онгмагъыр...

ГЮЛКЪЫЗ

Эдил амай, не болгъан?

ЭДИЛ

Дарман, тишге ичеген.

ГЮЛКЪЫЗ

О азапны агъусун ким оылчеген? */Ягъагъа/*
Чашкадагы дарман мени кисемде.
Батавгъа да ичиргеним таза сув.
О дарманны ким бергени эсимде,
Бир тергейим тиш аврувгъа ичирип. */Эдилге/*
Меники де аврүй заман-заманда,
Тек дарманым кисе сакълай гъаманда.

ЭДИЛ

Чыгъар, чыгъар, чыдамлыгъым оылтурдю */Дарман иче/*.

ГЮЛКЪЫЗ /ягъагъа/

Къутугъунда языву ёкъ, мен билсем,
Таблеткалар блистерден алынгъан.
Не дармандыр? Не аврувгъа къоллана?
Билинерми экен бюгюн-тангала?
/Гете. Эдил кагъызланы тергей. Гюлкъыз гирип-чыгъып айлана. Гюллени япыракъларын сыйтай./
Не буса да шеклик авнай юрекде,
Оъз гъонерин дарман узакъ яшыра.
Аллагъым, къаз этемен деп къув этип,
Балагъ болуп къалармы экен башыма?
/Гете. Эдил башын тутуп юрой. Столгъа юмуругъун ура. Хумадагы гюлню чыгъарып, бутларыны арасына салып ат этип чаба. Гюлкъыз геле/.

ГЮЛКЪЫЗ

Вуя, вуя, бу недир сиз этеген?

ЭДИЛ

Бррр... Алини уланына къызы геле,

Сизин тойгъа чакъырабыз тангала!

ГЮЛКЪЫЗ

Яхшы... сагъатда... бол...сун...

ЭДИЛ

Нё, акътуякъ!!!

ГЮЛКЪЫЗ

Гъей, не этесен? Гетди. Къыйын англама

Бугъар тийген не гён талав...

/Гёзю шкафдагъы къутукъегъа тие/ Адаршай

Болсун магъа. Бу – балагъы дарманны.

Гелинини гъаракаты белгили.

Алышдырма герек созмай заманны.

/Къутукъегъа узатыла/

Cегизинчи перде

Авруйгъанлар турагъан ер.

Батав ва Гюлкъыз.

ГЮЛКЪЫЗ

Билемисен, сени гъайгев этмеге

Аз зат къалдым.

БАТАВ

Гъайгев болмай мен киммен?

Эгер де мен болгъан бусам гъакыллы

Ёлукъма да ёлукъмажакъ эдик биз.

Гюлкъыз /Батав чачын сыйпай/

Сен арт вакъти болуп битдинг эдепсиз.

Этме./Къолун тайдыра/ Бирев гёрюп къойса? Гелининг

Сени учун къоюп гетген дарманны

Баш дакътургъа ичирип тиш аврувгъа,

Кюлей-кюлей, инан, ичим авуртгъан.

Инанмассан гёrmесенг бир ювукъдан.

Олай дарман къайдан тапгъан гелининг?

БАТАВ

Пагъмулу ол не ишге де...

ГЮЛКЪЫЗ

Тек менден

Озмай. Башгъа дарман салып орнуна

Ол бергенин унитазгъа тёкгенмен.

Сюйген чакъы ич, болмажакъ зияны.

Амма гъайгев болуп гёрюн гёзюне.

Къалгъан янын мен аламан оъзюме.
/Гете. Туварчыны алтып геле./

САНИТАР

Оъле турмай эдик сени сагъынып,
Тап ерингни, чыгъартмайлыш чыгъыным.

ТУВАРЧЫ

Ба... фабрикант!!! Муна гъана ёлугъув!
Сен де мунда экенсен!؟ Тек гючденден гелтиргендир.
Сююп гелмей бирев де.
Артыкъ теке болгъансандыр сиривде.
Сен билмейсен ...сен, озокъда , билмейсен
Фабриканг чы тюбюкъара яллагъян.
Тамларындан къайры гъеч зат къалмагъан.
Тек къумачлар сакъланагъан еринден
Гъали де кёкге созула дей тютюню.
Фабриканы ругъу арзъя Аллагъя
Бара дейлер...

БАТАВ

Битдир, чуюле авузунг!
Тёкме мени юрегиме агъусун.

БИРИНЧИ ДЕЛИ

Билемисен хуртдан нечик этиле
Яраны тез сав этеген дарман сув?
Хуртну жыйып къойсанг тузда уъч жума
Пинцилинден гючлю ондан чыкъган сув.
Биз тувгъанбыз хурт тувағъан топуракъдан.
Бизин тузлап дарман этип къараса?
Туварчы
Токъта, токъта, унутуп да къалгъанман,
Директору чыгъып болмай ялындан,
Чиркитген дей лап тарыкълы ерлерин.
Оъзю булан кабинетде ойнакълап,
Устьствоне болгъан дейлер ойнаши.
Экевюн де тенгиirim тюз чиркитген,
Темтек башым къарагъанда ойлашып /ойлаша/.
Токъта, токъта, унутуп да къалгъанман,
Хотлу ери чыгъып къалгъан башымдан,
Шагъардагы уюн сатгъан акъчасы,
Фабриканы харжы, сейфде яшыргъан,

Барысы да тюбюкъара яллагъан.
Алтынларын, чечип салгъан еринден,
Сёндюргенлер бириң къоймай талағъан.

БАТАВ

Таман деймен, таман, башым авуртдунг.
Увгъа толгъан сени эки увартунг /Башын тутуп юрой/.
Тюз Аллагъны къынгыр иши боламы?
Биринчи дели
Алдын, боза этегенде къоянны
сютюн къоша болгъан. Ону тиштайпа
Чакъ-чакъ ичсе, болмай экен бюрюшме.
Устьевюне, боза ичсе иржайта.
Ичме енгил, учуз да дюр, озокъда.

ТУВАРЧЫ

Токъта, токъта, унупуп да къалгъанман.
Уланынгны иши судда-ювартда.
Наркотиклер булан ёлда тутулуп,
Суду болма герек гъали ювукъда.
Къатынынг да гетген сатып абзарынг
Тахшагъаргъа. Сени савлай басдырып,
Уйсюз къалгъан пичингни де къысдырып.

БИРИНЧИ ДЕЛИ

Билемисен ичинг къатса не дарман?

БАТАВ

Таман, таман, барасан кёп оздуруп...

ТУВАРЧЫ

Гъа-гъа-гъа... къайда асгъан тёбе эт?
Тепсинг къайда, къургъан оъзен бойдагъы?
Тепси йимик эди хари тойдагъы.
Тек магъа чы ярашмады шо этинг
Гъарам болгъан буса ярай...

БАТАВ /Батав къулакъларын бегетип олтуралары/
Къойдагъы...

Туварчы
Ёкъ...къоймайман... Къалды гъали шо бетинг
Уялмайгъан...

БАТАВ

Ал тийишлиң, къурумсакъ.
Арив болмай тили артыкъ къутурса.

/Батав Туварчыны токъалай. Ягъадан Эдил къарай/

ЭДИЛ

Муна гъана, дарман, сени гъонеринг.
Ябуш, ябуш, чыгъаман деп ойлама.
Тюгюл мунда сени ахыр гюнлеринг,
Гючлю булан тогъа тартып ойнама.
/Эдил икрам этип экевню чакъыра. Туварчыны алтып гете/.

БИРИНЧИ ДЕЛИ

Билемисен, ишлейгенде аптекде
Ярашдыра эдим бир-бир дарманлар.
Я сав болгъан, я даимге гетгенлер,
Тек къайтып чы гелмей эди алгъанлар.
/Туварчыны алтып геле/

САНИТАР

Тап ерингни!

ТУВАРЧЫ

Авурта биз басгъандай.
Гъайвангъа да этмес хари къызгъанмай.
Оъзюнгден де иненг топас. Гёрерсен
Бир гюн гелер, рагымусу кёп тенгирим,
Сени тыгъар мунда мени орnuma.
Шо гюн иненг болар мени къолумда.
Сонг этермен бас, чыгъар, бас бир дагъы
Къюоп да къой инени тот басгъинча.
Сонг чу хомуз согъар эдинг башгъача.
/Еринде ята. Гюлкъызы геле. Батав иелип бетин янгъан/.

БАТАВ

Мен янгызман, англаймысан, янгызман.
Мени гъали биревюм де къалмагъан.
Бир де шербет, бир де закъум ичирип,
Къысмат мени сюйген күйде къоллагъан.
Мени сыгъып алтып бары дагънимни
Ташлагъанлар, яшав, аякъ тюбюнге.
Нечик етдим экен, Аллагъ , бу гюнгэ?
Мен янгызман, мен янгызман...

ГЮЛКЪЫЗ

Тюгюлсен...
Мен бар туруп янгызман деп ойлама.
Башынг иксенг пашманлыкъыны алдында
Къайгъы ютар болуп терен айланма.

БАТАВ

Сен ёлугъуп чечек ачды яшавум.
Чечекни де чечегисен сен бюгюн,
Сен балгъамсан яраларым сав этген.
Сав этген де мени – сени сюювюнг.

ГЮЛКЪЫЗ

Аста, бирев геле бугъай, гетейим.
Сюймесе де гетме эки аягъым.
Энни гетдим... сюе-сюе гетемен.

БАТАВ

Мен де сени сюемен, бар, аявлум.

БИРИНЧИ ДЕЛИ

Токъта, токъта, савболлашма аз заман,
Тынглап къара сёзюне мен темтекни,
Дарманлар кёп гъашыкъланы къошагъан.
Гъатта дарман бир –биревню оьпмек де .
О – къайгъыны микробларын дагъыта.
Уялмайлы тергеп сама къарагъыз.
Мен дарманлар айтажакъман дагъы да...
/Гюлкъызыз Батавну оьбюп къача/

ТОГЪУЗУНЧУ ГЁРЮНЮШ

Аврувлар адамлары булан ёлугъагъан уй.
Явлугъу бетин ярты япгъан къатын дёрт янгъа гъалек къарай.
Эдилни арты булан санитарка юрой.

ЭДИЛ

Мени токъсан къулагъым бар яшыртгъын.
Токъсан гёзюм къарап турга яшынып,
Гъар мююшде, гъар тамда, гъар эшикде.
Биревню де гюлентгисин къутгъармай,
Гъар адамны шыбышлавун эшите.
Сен кимсендайт, аврувланы ерлерин
Алышдырма? Кимдир берген ихтияр?
Бу гюндөн сонг дагъы ишде гёргейим.
/Йылай туруп арты булан гете. Бираздан къайта/

САНИТАРКА

Айлыкъ гетди...кисе тюзлей хатангы.
Акъча берсенд къара къулу атангы.
/Батавну алып геле/

БАТАВ

Ким айырды мени татли юхумдан,
Гёрме сюйген кимдир бизин тухумдан?
Къайда?

РАЯ

Менмен, гелинингмен, папа...

БАТАВ

Ва?!

Мени чи ёкъ булай эрши гелиним.
Не себепдир мунда гёрме гелгенинг?

РАЯ

Гъей, не къыйын гелген мени танымай
Райгъанатман, уланынгны къатыны.
Гёзлерингни тот басгъанмы, къарагюн?

БАТАВ

Гъа, сенмисен?! Ёкъ буса бир талавунг
Гелмес эдинг гёрме башы гетгенни.

РАЯ

Гёремисен бетим нечик бишгенни,
Алышдырма сюе эдим терисин...
Мени акъчам къалмагъан сен бермесенг.

БАТАВ

Акъча къайдан гелсин гъайгев адамгъа?

РАЯ

Магъа акъча тарыкъ! /столгъа юмуругъун ура/

БАТАВ

Ону англадым.
Биринчилей, юрегингни къарасын
Тайдыр, къызыым, бетинге сонг къаарарсан.
/Батав гетме онгарыла/

РАЯ

Къачма, янгыз бетим тюгюл, бери бакъ...
*/Эре туруп чечинме айлана. Низамчы гелип
уьстюн онгарып олтурта/*

Сен тайышгъан булан мен де гъайгев деп

Ойлаймысан? Ёкъ, къыйышмай бу ёммакъ,
Къуру къалма сюймей бусанг башынгдан,
Айт, къайдадыр акъчанг, менден яшыргъан?
/Батавну тёшионден тута. Низамчы айыра.
Эдил ва Гюлкъызыз геле/

ЭДИЛ

Бу не давдур?

РАЯ

Вуя, сен де гелдингми?
Къайда сагъа берген яшыл акъчалар?
Чыгъар деймен сыйыргъанча гёнюнгню.
/Эдил къолундагъы кагъызланы себе/
Муна... муна... гёремисен, учалар.

РАЯ

Олар тюгюл сагъа берген акъчалар.
Яшылларын чыгъар, юзюнг яшынгъыр.

ЭДИЛ

Тарыкъ тюгюл кепегин де яшырма
Акъчаланы боячыгъыз яшылгъа!
/Ювукъ гелип бетини алдында чёкючюн ари-бери юрюте/
Онггъа... солгъа... англашыла... элтигиз...

РАЯ

Эркек маймун, майы чыкъыр гёзюнгню,
Мени тюгюл, башлап тергет оъзюнгню.
/Рая чёкючюн юлкъуп алып Эдилни башына ура.
Къалмагъал. Экев тутуп Раяны ичдеги уйге
алып гете. Акъырагъан тавушу геле/.
Йиберигиз, къантулукълар болмаса,
къантулукълар! Къолугъуздан къутулсам
Сизин чи мен этер эдим колбаса.
/Эдил башын тутуп олтура. /

ГЮЛКЪЫЗ

Эдил амай, авуртмайлы къалдымы?

ЭДИЛ

Вуллагъ, къызым, хантав къалгъан бусам чы,
Буз явгъандай эте эди, чиркиген биябур,
Уллу деп де этмей хари сый, абур.
/Чабакъчы геле/

БАТАВ

О, чабакъчы ювугъум да гелген чи!
Бу гюн мени гюнүм, насып явагъан.
Тюгюлсендир сен де саякъ тиленчи.
Кепинг, кюонг?

ЧАБАКЪЧЫ

Арив, шюкюр ойзюне.
Къатын муну элт да, элт деп ессине,
Ярыкъ гирме къоймай эди гёзюме.
/Костюмну шанжалгъа сала/
Тиштайпаны къулакълары минг бола.
Мингни бири къайда экенинг эшитген.
Бутыркадан чыкъма къыйын, гирме – тынч.
Мунда манчы берип гирдим эшикден.
Мен тураман сен гелер деп артындан,
Сен буса...
Батав
Къой, къулакъ асма негер де,
Къысмат мени сынап къарай бекликге.

ЧАБАКЪЧЫ

Вуллагъ, сен чи ошамайсан темтекге/кюлейлер/.

БАТАВ

Башында чы дюр эдим мен курчак къой,
Гъали буса дюрмен резин къурчакъдай. */Кюлейлер/*

ЧАБАКЪЧЫ

Эсингдеми олтургъаныкъ авлакъда?
Шонда къюоп гетген эдинг...

БАТАВ

Эсимде.

ЧАБАКЪЧЫ

Тергеп къара барынг - ёгъунг кисенгде.
Документлер, харжынг, акъча книжканг...
Сен чи Батав мадарлы адам болгъансан.

БАТАВ */авзуна бармагъын сала/*

Пайда чыкъмас тилингни кёп булгъасанг.
Мунда мени яман хыял гызызлай.
Дагъы этме кагъызланы лакъырын.

Гелтиргенинг алыш аста сыпгъырыл.
Узакъ къалмай ёлугъарбыз къыр янда,
Харжны буса харжлап йибер, къызгъанма.
/Чабакъчы тамаша болуп тез гете. Гюлкъызыз геле./

ГЮЛКЪЫЗ */Батавну ягъагъа тарта/*
Билемисен, дежурныйман бу гече.
Булай турма күй ёкъ бизге оылгенче,
Юз тиледим, гери урду юз керен.
Эрте гёре берме сагъа эркинлик.
Бир зат этип къойсанг, сайки, оъзюне
сөз тиежек. Тек тынгламай сёзюне,
къачма герек, къачма...

БАТАВ

Къайда къачайым?
Батавман деп кимни эшигин ачайым?

ГЮЛКЪЫЗ
Юргиме гиргенден сонг сорамай,
Эшигимден гирме неге ярамай?
/ягъагъа/ Амма эртен къувалажакъ ишимден,
Тек алдынгы Гюлкъызыз энни гечинген.
Гъай, барырман ишке керпич заводгъа.
Шонда да халкъ къыйын тёкмей зувалгъа.

ЭДИЛ (ягъагъа)

Айып тюгюл таякъ алмакъ темтекден.
О чу темтек тюгюл, оъзюм темтекмен.
Ювукъ барып не эте эдим ончакъы?
Тек унутман юмурукунун печатын.
Алдымда ол кёп туражакъ тобукъдан.
Гъайгев тюгюл буса, гъайгев этермен,
Оъзю берген дарман да бар къутукъда.
/Батавгъа къарай/
Ачылмайлы къалмас эди Батав да
Болгъан буса харжы артгъа жыйылгъан.
Мен къарайман, шу – сыгъылып жувулгъан.
Сонг да булар сюе бири бирисин.
Гъашыкъ бола чөлтиридеги дели де,
Гъайгевню де сюе, Аллагъ, гёресен.
Бизде буса сёнмей давну ялыны.
Сюювню чю кюлю сама къалмагъан.

Акъча, акъча, эртен - ахшам тилинде.
Сёзлюкдеги къалгъан сёзлер яллагъан.
Юрек уйге тартмай. Ишде сююнчом.
Къартлыкъ сюйреп бара, тутуп ягъамдан,

Яшны йимик тил чыгъарып , мысгъыллап ,
Насип гетди буса ярай ягъадан.
Бу экевню буса къысмат сынағъан
Булар чыны тюгюл, чертсе сынағъан.
/Пүлкъызгъа/
Энни, къызым, йибер муну уюне
Эркинликни гъавасында гезесин,
Гёзлери де ялкъындыр шо чеңтириден.
Орнун тутма гелген оқтем гелини,
Тюзюн айтса, оъзю оъзюн гелтирген.

БАТАВ

Сав болугъуз!

ЭДИЛ

Вёре, дагъы аврума.
Унутмагъыз тоюгъузгъа чакъырма.
Къарабыгъыз, муна шулай чанчылып,
Бийижекмен, къагъылгъандокъ накъыра.

/Бийив кюй согъула. Бары да бийийлер/

Барият Муратова Гюлкъызыны ролюнда.

Индекс годовой 63337
Индекс полугодовой 73893

Тангчолпан №5 2016

Алимпаша Салаватов режиссёр Гъамит Рустамов булан.

УТРЕННЯЯ ЗВЕЗДА
На кумыкском языке